

(...2211) 726

h - 844

ქართული

პროფ. გიორგი ჩუბინაშვილის ინიციატივით

მცხეთის ჯვარის მცირე ტაძარი

(ცალკე გადმონაბეჭდი ტფილისის უნივერსიტეტის
მთავარბიდან, № 2)

28008

ტფილისი

ბ. შ. უ. ს. პოლიგრაფ. განკ. მე-3 სტამბა

1922

72.6.6 (479.22)

ქართული ენის ინსტიტუტი

მცხეთის ჯვარის მცირე ტაძარი

გიორგი ჩუბინაშვილისა¹.

მცხეთის აღმოსავლეთით, არაგვის მარცხენა ნაპირას, მალა კლდეზე საქართველოს მოქცევის დროიდან (IV საუკუნიდან) აღმართული იყო ჯვარი, რომელიც დიდ თავყანისცემაში იყო არა მხოლოდ საქართველოში, არამედ სომხეთშიაც. გარდმოცემით მირიან მეფემ აღმართა აქ ერთი იმ სამ ჯვართაგანი, რომელიც მან შეაკრევინა². ხალხ ესე

¹ აღნიშნული გამოკვლევა უკვე დაბეჭდა გერმანულ ენაზე: Untersuchungen zur Geschichte der georgischen Baukunst von Prof. Dr. Georg Tschubina-schwili. Erster Band. Erstes Heft: Die kleine Kirche des heiligen Kreuzes von Mzchetha. Verlag der Staatsuniversität zu Tiflis, 1921.

² მოქცევაჲ ქართლისაჲ შატბერდისა და ქელიშის ხელთნაწერების მიხედვით: Е. С. Такашвили, Описание рукописей Общества распространения грамотности среди грузинскаго населения, томъ II, Тифлисъ 1906—1912, стр. 713-714, 787-792, 793-795, 800-801 (მარტო შატბერდის ხელთნაწერის მიხედვით კი: ექვ. თაყაიშვილი, ახალი ვარიანტი წმ. ნინოს ცხოვრებისა ანუ მეორე ნაწილი ქართლის მოქცევისა, ტფილისი 1891, გვ. 55-59, 60-63, 69-70). მე-XIV თავი მოიპოვება აგრეთვე როგორც ცალკე «საკითხავი»; მ. ს. ე. ჯანაშვილმა დაბეჭდა ასეთი «საკითხავი» საეკლესიო მუზეუმის ხელთნაწერის № 144 (მე-X საუკ.) მიხედვით გაზეთ «ივერია»-ში, 1898 წ. № 190—191. იგივე თქმულება შეტანილია ქართლის ცხოვრების ტექსტში, ე. ი. ლეონტი მროველის ნაწარმოებში (მარი ბროსეს გამოცემა, სპ. 1849 წ., გვ. 93-95; ე. თაყაიშვილის გამოცემა მარიამ დედოფლის ვარიანტისა, ტფილისი 1906, გვ. 100-103; Histoire de la Géorgie, tome 1, traduit par M. Brosset, St.-Petersbourg 1849, pp. 121-124). ნიკოლოზ კათალიკოზის მიერ (ცხოვრობდა XII საუკუნის მეორე ნახევარში) გადაკეთებულს სვეტიცხოვლის საკითხავში პირდაპირ არის ნათქვამი ოთხი ჯვრის გაკეთების შესახებ (საქ. სამ., 99²⁴; მაგრამ 100¹⁸ ისევ სამია). მთელი მისი მოთხრობა შეკეთებულია (საბინინი, საქართველოს სამოთხე, სპ. 1882 წ., გვ. 98-101—ვ. კარბელაშვილი, საკითხავი სუცტის ცხოველისაჲ, კუართისა საუფლო-ასა და კათოლიკე ეკლესიისა, ტფილისი 1908 წ., გვ. 90-95). მაგრამ ტექსტი სულ ერთიანად შეცვლილია არსენ კათალიკოზის მიერ XIII საუკუნეში, სადაც მოკლედ არის მოხსენებული ოთხი ჯვრის ამადლება (ვ. კარბელა-

სასწაულოა გან ზეცასათა წყნებულა მართოსანი ჯვარი მცხეთისაჲსა და მისი კელითა კაცობრივითა და მივედით ბორცუსა მას ქვეშე წყაროსა მას ზედა... და ხვალის დღს აღვედით კლდესა მას ზედა... და დასდგა კელი წმიდამან ნინო ერთსა ქვასა.. და მუნ აღჰმართეს ჯვარი იგი დიდებით შეფუთა¹.

რაც შეეხება თვით გარდმოცემას მცხეთის ჯვარის აღმართვისათვის ნინოსა და პირიანის დროს, პროფ. კორნელი კეკელიძემ შედარებითი ანალიზით ნათელ ჰყო, რომ ის გადაკეთებულია იმპერატორ კონსტანტინე დიდის მიერ აღმართული ჯვრების შესახებ არსებულ თქმულებათა და სხვათა შესავსად². ამას გარდა თვით პირდაპირი ცნობები, რომელიც დაცულია «ქართლის მოქცევის» ქრონიკაში და წმ. ნინოს ცხოვრების უძველეს ვერსიებში, საკმაოდ მდიდარ მასალას იძლევა იმის გამოსარკვევად, თუ როგორის თან-და თანობით მუშავდებოდა თვით ფაქტი ჯვარის აღმართვისა, საფუძვლად რომ უდევს ზემოხსენებულ თქმულებებს. ამ მხრით მეტად საგულისხმოა ის, რომ სომხური (VII საუკუნის დასასრულის) ცნობებით პირიანის დროს აღმართული იყო სამი (RSP, ოთხი) ჯვარი კი არა, არამედ მხოლოდ ერთი. სახელდობრ «ქალაქის აღმოსავლეთით, მშენიერ ბორცვზე, რომელიც აგრეთვე ცალკეა გამოყოფილი ნომკრო მდინარით». ამასთანავე ნათლად არის ნათქვამი, რომ ჯვარი აღმართული იყო თაყვანის საცემად ნაცვლად კერპებისა³.

შვილი, ცხოვრება წმიდა ნინოსი, შედგენილი დიდის არსენი ქართლისა კათალიკოსის მიერ: გამ. საეკლესიო მუზეუმისა, ტფილისი 1902 წ., გვ. 38-39).

¹) E. Такайшвили, Опис., II, стр. 791-792.

²) К. Кекелидзе, Иерусалимский кавонарь VII вѣка, Тифлисъ 1912, стр. 239-245.

³) ეს ცნობები მოყვანილია მოსე ხორენელის სომხეთის ისტორიის II წიგნის მე-86 თავში (იხ. ფრანგ. თარგმანი Victor Langlois-სი, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, t. II, Paris 1869, p. 126), რომელიც სხვათა შორის ამ თავის მიხედვითაც (სადაც ივერიის მოქცევაზეა ლაპარაკი) მე VIII საუკუნის ნაწარმოებად ითვლება თანახმად ა. კარიერის და გ. ხალათიანცის გამოკვლევებისა (A. Carrière, Nouvelles sources de Moïse de Khoren (études critiques), Vienne 1893, p. 47 et VII; Г. Халатьянцъ, Армянскій эпосъ въ исторіи Арменіи Моисея Хоренскаго, Москва 1896, т. I с. 35; Армянскіе Аршакиды въ исторіи Арменіи Моисея Хоренскаго, Москва 1903, т. I, с. 376-377; ср. Н. Адонцъ, Армения въ эпоху Юстиніана (Тек-

მიუხედავად ამ მრავალნაირისა და მეტად აქრელებულ ბუნებასა, რჩება თვით ის ფაქტი, რომ საქართველოს მოქცევის პირველ ხანებშივე მცხეთის პირდაპირ ბოლოებზე აღმართული იყო ჯვარი და ადგილობრივ საგანგებო დღესასწაული იყო დაწესებული მცხეთის ჯვარისა¹.

сты и разысканія по армяно-грузинской филологин, кн. XI, СПБ. 1908, განსაკ. გვ. 237). მოსე ხორენელი თავისი ცნობები ამოიღო სოკრატის საეკლესიო ისტორიის ერთი სომხური თარგმანიდან, რომელიც მე-VII საუკუნის გასულს არის დამუშავებული, სახელდობრ ეგრეთ წოდებულ მცირე სოკრატთან, სადაც ბერძენულ დედანთან შედარებით დამატებულია მთლიანად სხივოსანი ჯვრის სასწაულის აღწერა (იხ. A. Saggière, l. c. pp. 33-42, განსაკ. გვ. 39-40, 18-19 და 45-46; Г. Халатьянцъ, Арм. жизнь, с. 31-32 და 23-24 და Арм. Аршак., с. 167-170 и 376). ჯერ კიდევ აკად. ნ. შარრა ალნიშნა, რომ ამ ამბავს საფუძვლად დაედო ადგილობრივი გარდმოცემანი (О начальной историн Армении Анонима. Къ вопросу объ источникахъ историн Армении Моисея Хоренскаго: Византийскій Временикъ, т. I, 1894, с. 265-266).

¹ კ. კეკელიძეც (l. c., გვ. 239, 245) ამ აზრისა (თუმცა ამას ეწინააღმდეგება იქვე გვ. 240 და Къ вопросу объ іерусалимскомъ происхожденіи грузинской церкви: Сообщенія имп. православнаго палестинскаго общества, т. XXV, Петроградъ 1914, стр. 389-390—отд. отт., с. 7).

მცხეთის პატიოსანი ჯვრის დღესასწაულის დღე ძველს ლიტერატურაში სხვა-და-სხვანაირად არის ნაჩვენები. წმ. ნინოს IX საუკუნის ცხოვრებაში ასეთ დღედ დასახელებულია აღდგომის შემდეგ პირველი კვირა დღე, სახელდობრ დღე თვით ჯვრის აღმართვისა: და დააჭუსეს დღესასწაული მღვდით მშობლისა ჟუაჩისა და ალქაშისა ზადივის ზადივსა, დღესა კვრიაკუსა, ყთვულმან ქართლმან, ჯიბრ დღეწელად დღეწელ და ჯიბრ უკუნისაგეც (Опис., II, 795; შეად. ქართლის ცხოვრება მარიამ დედოფლისა, 103). ხოლო იერუსალიმის განჩინების მიხედვით (განჩინება და განწესება მოძღუართა მიერ მართლ-მორწმუნეთა, რომელსა ჰყოფენ იერუსალემსა) მცხეთის ჯვრის დღესასწაული იმართებოდა სხივოსანი ჯვრის მოვლინების დღეს, ხუთშაბათს, სულიწმიდის მოუენის შემდეგ: მღვდელ-მად მარტვილისა დღესა თხზნაპათსა პადიანისა ჟუაჩისა მცხეთისა (К. Кекелидзе, Иерусал. канонарь VII вѣка, с. 110). დასასრულ თვით «მოქცევა ქართლისა», როდესაც მოგვითხრობს, რომ მცხეთის ჯვრის დიდი ტაძრის აშენება სტეფანოზ მე-II-ის დროს დასრულდაო, აღნიშნავს, რომ დღესასწაულის დროისთვის დაწესებული იყო კრება მთელი თვის განმავლობაში: და დაჯა ჟრუმა ჟუაჩს ჟუაჩისა ერთ თთურ (Опис., 726); ხოლო ჯუანშერ ჯუანშერი იხ. ით: დააჭუსა ყთვულთა ჟრუმა პაჩასჯუთა... ადიდამ პაჩასჯუთ, ათათბა დიდი

ჩვენ გარკვეული ცნობა გვაქვს პატიოსანი ჯვრის შესახებ ევსტათი მცხეთელის ცხოვრებაში, რომელიც დაწერილია თანამედროვის მიერ მე-VI საუკუნის მეორე ნახევარში¹. ჯვარი მაშინ თავისუფალ ადგილას იყო აღმართული. როდესაც 544-545 წელს² ევსტათი და სტეფანე ტფილისში დაიბარეს მარზპანთან მათი მოქმე სპარსელების ჩაგონებით, ისინი გამოეთხოვენ მშობლებსა და ნათესაებს და გაემგზავრენ მცხეთიდან მცველების თანხლებით. და კითარ წიაღედეს ველად და შიიწინეს წინაშე ჟუარისა მცხეთისას, აღიზურნა კელნი წმიდამან ევსტათი და თქუა... ვითარცა ესე სიტუვა თქუა წიკტარმან ევსტათი, ჟუარსა თაუუანის-სტა და იქმნა კრებულისა მისგან და წარამართნეს ტფალისს³. აქ გარკვეულად არის

პატარა (მარიამ დედოფლისეული ქართლ. ცხ., 197 და Chronique arménienne, v. Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, SPbg. 1851, p. 47).

¹) ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები, წიგნი I, ტფილისი 1916, გვ. 4; ქართველ ვრას ისტორია, I², ტფ. 1913, გვ. 196. Adolf Harnack-ი თავის წენიშენებში ევსტათი მცხეთელის ცხოვრების თარგმნის შესახებ (Dschawachoff, Das Martyrium des heiligen Eustatius von Mzchetha (Aus dem Georgischen übersetzt) in: Sitzungsberichte der kgl. preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin 1901, Bd. XXXVIII, pp. 896-897) ამბობს, რომ ის შედგენილი უნდა იყოს 600 წლის მახლობლად და იმის დასამტკიცებლად, რომ იგი ევსტათის წამების შემდეგ მაშინვე არ ყოფილა შედგენილი, და არც 600 წელზე უფრო ადრე (გვ. 896, § 3 და 4), მოჰყავს ორი მოსაზრება თვით ტექსტის შესახებ. არც ერთი მისი მოსაზრება ჩვენ დამარწმუნებლად არ მიგვაჩნია. პროფ. ივ. ჯავახიშვილმა თავისი «მეთოდების» მეორე გამოცემაში (ტფ. 1921) ევსტათის ცხოვრებას უძღვნა მთელი თავი, სადაც იმ დასკვნამდე მიდის, რომ ძველის თავდაპირველი დედანა თანამედროვის მიერ უნდა იყოს შედგენილი, მაგრამ შემდეგ, იქნებ იმავე მე VI საუკუნის დასასრულს ან მე VII ს. დამდეგს მოთბრობაში ცვლილება შეუტანიათ (გვ. 32), ე. ი. მას შემდეგ, რაც სპარსეთში «გაბატონებული იყო ნესტორიანობა და მონოფიზტური ქრისტიანობა» (გვ. 31), რომლებიც საქართველოში «წყვეულ და შეჩვენებულ» იყვნენ და «სარწმუნოების თვალსაზრისით სახიფათოდაც-კია» მიაჩნდათ.

²) ის. თავი 1 და 12 ცხოვრების გერმანული თარგმანისა, რომელიც შესრულებულია ტფილისის საეკლესიო მუზეუმის № 176 ხელნაწერის მიხედვით, გვ. 876 და 881 (ივრეთვე 895), ან საქართველოს საზოთხე, გამოც. გობრონ საბინინის მიერ, სპბ. 1882, გვ. 313, 315.

³) საქ. სამ., გვ. 316. — გერმანული თარგმანი (თავი 13), გვ. 882.

ნათქვამი, რომ ეს იყო «ნიში» ანუ «ხატი» — პატიოსანის [ქუჩის] იგი ეკლესიაში კი არ ყოფილა აღმართული, არამედ ცის ქვეშ, თავისუფალ ადგილას. ამ გარემოებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ექნება ჩვენთვის იმის გამოსარკვევად, თუ როდის არის აშენებული თვით ტაძარი¹.

შემდეგი ცნობა კი ამტკიცებს, რომ ჯვრის ადგილას უკვე ტაძარი იყო აგებული: ქართლის კათალიკოზის კირიონის მიწერ-მოწერაში, რომელიც მას გამართული ჰქონდა სომხის აბრაჰამ კათალიკოზთან ორივე ქვეყნის ეკლესიის განყოფის წინ 607-609 წლებში, პირდაპირ არის ნათქვამი, რომ მცხეთის ჯვრის ტაძარში თაყვანისცემად მოდიოდნენ გარდა ქართველებისა სომხებიც².

მართლაცდა მცხეთის ჯვარი შეუძლებელია დიდ ხანს დარჩენილიყო თავისუფალ ადგილას ცის ქვეშ, როგორც ეს თავში იყო. ასეთ პატიოსან ჯვარს კულტურული ზრდის შემდეგ პირველ შემთხვევისთანავე — კულტურის აღორძინების პირველ ხანებშივე — უნდა მიეღო ღირსეული სამკაული. შეუძლებელია ყველაზე უფრო მალა დაეყენებიათ ძველი დროის ტრადიციები; ყველაფერი იცვლებოდა და ეგუებოდა ეპოქის ახალ აზროვნებას. ასეთი გარდატეხის ხანა. უეჭველია, დადგა მას შემდეგ, რაც VI საუკ. პირველ ნახევარში მოისპო საქართველოში მე-

¹) როდესაც ივ. ჯავახიშვილი სწერს (Термины искусств... въ древне-грузинской литературѣ: Христіанскій Востокъ, т. III, 1914, с. 22): наиболѣе извѣстнымъ и въ то же самое время [наиболѣе?] древнимъ храмомъ такого рода [именно крестообразнаго въ планѣ] былъ «*ჯუარი მცხეთისა*», который упоминается въ житіи Евстафія Мхцетскаго (р. церк. м. № 176, л. 174-196), არ მოჰყავს ტექსტის ადგილი: არ არის ნაჩვენები, თუ ხელთნაწერის რომელ ფურცელს ან დაბეჭდილი ტექსტის რომელ გვერდს ეკუთვნის მის მიერ ნაჩვენები ადგილი; აღნიშნულია მხოლოდ ხელთნაწერის ის გვერდები, რომელიც მოელ ცხოვრებას უჭირავს; თუმცა ქართველ ერის ისტორიაში ციტატები მას მოჰყავს დაბეჭდილი ტექსტიდან.

²) *Գիւրգ Թղթաց (Մարտի Մեսրոպիան Մատենադարան. Ե), Թիֆլիս 1901*, გვ. 164, 178, 191 და *უხტანესი (Պատմութիւն բաժանման վրայ ի Հայոց, Վարդապետ 1871)*, გვ. 74, 89, 90, 130, 136 — traduction française (M. Brosset, Deux historiens arméniens, 2-e livraison, SPbg. 1871), pp. 321, 329, 330, 349, 351.

ფობა და შემოვიდა მთავრობა¹. მართლაც «მოქცევაჲ ქართლისაჲ» გადმოგვცემს, რომ პირველმა მთავარმავე გუარამმა მცხეთის ჯვართან ააგო ტაძარი². მართო ის ფაქტი, რომ გუარამმა ააგო ტაძარი ამ წმიდა ადგილას, საქართველოს სწრაფი კულტურული ზრდის მაჩვენებელია. ხოლო ეს კულტურა და ქვეყნის კეთილდღეობა კიდევ უფრო სწრაფი ნაბიჯით მიიწევს წინ VI და VII საუკუნეების ჯვარდინზე, როდესაც უკვე გუარამის შვილს სტეფანოზს არ აკმაყოფილებს თავისი მამის ნაღვაწი; იგი იწყებს ახალი შენობის აგებას და თავისი მამის შენობის გვერდით აგებს დიდ ტაძარს ადგილობრივის, კავკასიის ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების უკანასკნელი მოთხოვნების მიხედვით.

ამ შრომაში ჩვენ განზრახული გვაქვს ორივე ძეგლის ანალიზი კი არა, არამედ მხოლოდ პირველის, მცირე ტაძრისა, რომელიც ჩვენის აზრით გუარამის მიერ არის აშენებული³, რის დამტკიცებასაც მე შევეცდები ქვემოთ, სადაც განხილულია ტაძრის ხუროთმოძღვრული თვისებანი და გარჩეულია ლიტერატურული გარემოცვმანი საზოგადოდ მცხეთის ჯვარის აშენების შესახებ.

1) შუად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველ ერის ისტორია, წიგნი I, ტფილისი 1913, გვ. 196.

2) პროფ. კორნ. კეკელიძე აღნიშნავს, რომ ეს მცირე ტაძარი, რომელიც დიდი ტაძრის ჩრდილოეთით არის აგებული, გოლგოთის ტაძრად იწოდება. ეს — როგორც პირადად გადმოგვცა — მან ადგილობრივ გამოარკვია. მთელი ეს მთაც გოლგოთის სახელს ატარებდა (Къ вопросу оъ иерусалимскоъ происхожденіи грузинской церкви, с. 7). იგივე სახელწოდება მოჰყვა ა. ნატროშვილსაც (Мцхетъ и его соборъ Святи-Цховели, Тифლისъ 1901, с. 17). ეს სახელწოდება გვხვდება ჩვენ წმ. ნინოს ცხოვრების ქელიშის ვარიანტში, სახელდობრ მირიანის წერილში, რომელიც მან სიკვდილის წინ დასწერა, სადაც ნათქვამია სასწაულზე ადგილსა მას ზედა გოლგოთას, რომელსა ზედა ადვანთუ ჟუარი (Опис., II, 801).

3) ორივე ტაძრის ზოგადი სურათი აღმოსავლეთის მხრიდან გადმოღებულია ივ. ჯავახიშვილის წიგნში — ქართველ ერის ისტორია, I², ტფ. 1913, ტაბულა ad p. 244, ერმაკოვის ფოტოგრაფიის კოლექციიდან.

სურათების ტაბულები ამ წერილს რომ თან ახლავს, განმარტებულია იმ ნახაზებისაგან, რომლებიც 1918 წლის შემოდგომაზე შეასრულეს სამოქალაქო ინჟინერებმა ნ. პ. სევეროვმა და აწ განსვენებულმა მ. ე. კერძა და სამ. საინჟ. ინსტიტუტის სტუდენტმა ბ. ი. რიბოვმა. შენობები გაზომეს ხსენებულმა პირებმა საკუთარი სურვილით, ხოლო მათი ნამუშევარი კავკასიის საისტორიო და საარქეოლოგიო ინსტიტუტმა შეიძინა¹. ხსენებულმა პირებმა ვერ შესძლეს ყველა დეტალის შესრულება, რადგანაც მუშაობის დროს სხვა-და-სხვა დაბრკოლების გამო ცუდ პირობებში იყვნენ ჩაყენებული. ეს ეხება განსაკუთრებით მცირე ტაძრის შენობებს. ამიტომ ჩემს მოვალეობად ვთვლი დიდი მადლობა გადაუხადო ბ-ნ სევეროვს, რომელმაც 1919 წლის დეკემბერში და 1920-ის აპრილში ჩემი თხოვნით ხელმეორედ გაზომა შენობათა ზოგიერთი ნაწილები და სათანადოდ შეასწორა ნახაზები².

1) ინსტიტუტის მეცნიერ წევრთა 1919 წლის 22 ნოემბრის დადგენილების ძალით (§ 57) შევისარგებლე იმ ნახაზებით, რომელიც გუარამის ეკლესიას ეხება.

2) ამისი შესრულება შესაძლებელი გახდა იმიტომ, რომ ამ წერილის დაბეჭდვა დაგვიანდა. მაგრამ რადგანაც ზოგიერთი ტაბულის კლიშე უკვე დამზადებული იყო, ამიტომ შესწორებათა შეტანა ყველა ტაბულაში ვეღარ მოხერხდა. მაგალითად, სამხრეთით მდებარე აკლდამის მიმართულება, უკვე საბოლოოდ გამორკვეული, აკლდამების გეგმაში (ტაბულ. II) კი მოვასწარიტ რომ შეგვეტანა, მაგრამ განაკვეთებზე (ტაბ. III და IV) დაახლოვებით ნაჩვენები დარჩა, რაიც გამოხატულია პუნქტირის საშუალებით. ამგვარადვე დაგვრჩა ამოდენიმე ნაკლი ნახაზებში, სახელდობრ:

I ტაბულაზე: 1) არ არის შესწორებული საყდრის სამხრეთ აღმოსავლეთის კუთხე, რომელიც ძალიან არის სამხრეთისაკენ გაზიდული; 2) ჩრდილოეთის სტოას ჩრდილო დასავლეთის კოლონას ჩამონატებს ნახაზზე დიამეტრი ნაკლები აქვს, ვიდრე სამხრეთ-დასავლეთის კოლონას, თუმცა ნამდვლად კი ისინი ორნივე თანასწორები არიან (19 სანტიმ.); 3) არ არის ნაჩვენები არცა (კამარა) ჩრდილოეთის სტოას ჩრდილო კედელზე.

V ტაბულაზე: 1) სარკმლის ქვემო ნაწილი ნამდვილად ორ-საფეხურიანია, ნახაზზე ნათლად არა ჩანს; 2) კარის ტიმპანის სწორი ხაზი არ არის ნაჩვენები, და გამოდის, რომ ვითომც კამარა ღია იყოს; 3) საყდარში შემავალი ბემის პაწია საფეხური არ არის აღნიშნული.

I.

მცხეთის ჯვრის მცირე ტაძარი წარმოადგენს პატარა შენობას (ჯვრის სახასას, კედლებზე მას აქვს ორი სპეციალური სტოა. ტაძარი აღმართულია მაღალ კლდეზე მცხეთის სვეტი-ცხოვლის აღმოსავლეთით. ეკლესიის წინ აღმოსავლეთითა და სამხრეთით ჟარათო, ღია მოედანი იყო. ამ ეამად ტაძრის სამხრეთით დიდი ტაძარია აღმართული და მხოლოდ აღმოსავლეთიდან შეიძლება თავისუფლად მისვლა. დასავლეთისა და ჩრდილოეთის მხრით შენობა კლდის ნაპირას დგას და მისი შემოვლა აქ მხოლოდ მცირეოდენ მანძილზე შეიძლება (1-2 მეტრის სიგანეზე).

ტაძარი აშენებულია დიდი ზომის ოთხკუთხი თლილის ქვით, რომელიც მწვანე ფერის სილაქვას წარმოადგენს. კედლები ერთიანად მთელ-მთელი ქვისაგან არის აშენებული. ახლა, მაგალითად, აღმოსავლეთის მხრით ზოგიერთ ადგილას ჩამონგრეულია გარე ქვები და ჩანს, რომ კედლები საზოგადოდ მთლიანი ყოფილა და ქვებს შუა სქელი კირი ყოფილა ჩატანებული. რაც შეეხება სხვა-და-სხვა რიგებს, ხშირად არ ჩანს, რომ მათ შორის შესაერთებლად კირი ყოფილიყოს ნახმარი, ესე იგი კედლები გარედან თითქმის მშრალად ნაშენები ჩანს¹. ალაგ-ალაგ ქვების კიდეები ჩათლილია ისე, რომ წყობასა და წყობას შუაღარი ისახება: ეს ჩვეულებრივი მოვლენაა კავკასიის ძველ შენობებში.

ტაძრის შიდა კედლების ზოგიერთ ქვას ახლაც ემჩნევა ქვის მთლელთა ნიშნები:

ტაძრის გარე კედლებმა ქარის მიერ გასრეცის გამო ვერ შეინარჩუნა ქვის მთლელთა ნიშნები. ამასთანავე უნდა აღვნიშნოთ, რომ პირ-

¹) ეს მოვლენა დამახასიათებელია ატენის სიონის ძველი ნაწილებისათვისაც.

ველი საში ნიშანი დად-ძალი გვხვდება და სხვა-და-სხვა მხარეებზე არის დაწყობილი კედლებზე. დანარჩენი კი მხოლოდ თითოჯერ გვხვდება: მეოთხე და მეხუთე ტაძრის შიგნით სამხრეთის კედელზე, კარის დასავლეთით, ხოლო მეექვსე და მეშვიდე ჩრდილოეთის სტოას დასავლეთ ნაწილში (მეექვსე თაღში, ხოლო მეშვიდე დასავლეთის კედელზე).

ტაძარი სტაბილურად აშენებული იყო საგანგებო საძირკველზე, რომელიც ამოყვანილია ისეთივე ოთხკუთხი თლილის ქვებით, როგორც თვით ტაძარი. ზოგიერთ ადგილას საძირკვლის გარე კედელი ოდნავ დახრილია. იგი სავსებით ღიაა დასავლეთის მხრით, ხოლო სამხრეთიდან სრულიად დახურულია, რადგანაც აქ ის უერთდება დიდი ტაძრის საძირკველს (ამ ეპოქაზე აღმოსავლეთის კუთხე კვლავ გარედ ჩანს). აღმოსავლეთით ეს საძირკველი შემდეგ მოუშენებიათ ისე, რომ ის სრულიად დახურულია: მხოლოდ ჩრდილოეთით მიშენებული აფსიდის ჩანგრეულ იატაკში ნათლად ჩანს, თუ როგორ ყოფილა ამოყვანილი ტაძრის საძირკველზე შემდეგ მიწაშენები კედელი, რადგანაც მათ შორის ნაპრალია¹.

რადგანაც იატაკი ჩანგრეულია, ადვილად შეიძლება იმის დანახვაც, რომ ტაძარი მარტო ძირითადი ოთხკუთხედით კი არ ყოფილა შემოზღუდული; ის ჩრდილოეთით (და სამხრეთით) შესავალთან მისი საზღვრების იქით ყოფილა გაწეული. ამ გამოწეული ნაწილის საძირკველი ტაძრის ჩრდილოეთით შეერთებული ყოფილა თვით შენობასთან: ეს გარკვევით ჩანს ჩანგრეულ იატაკიდან. თუმცა დიდი ცვლილება მომხდარა სტოას ეკლესიად გადაკეთების დროს. მის საძირკველს რომ ათავებდნენ, მაგრამ მაინც ზედმოწევიან შეიძლება განიჩხეს, თუ სად გადიოდა სტოის სუბსტრუქციის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხის ხაზი. სუბსტრუქციის ჩრდილოეთი ნაწილი უცვლელია.

ტაძრის სტოათა საძირკველები აღმოსავლეთიდან დასავლეთით სიგრძით არ უდრიდა ტაძრისას. ამას ამტკიცებს ზემოთ განხილული ჩრდილოეთის საძირკველი. რომ შევადაროთ იგი სამხრეთისას, იმასვე დავი-

¹) ქვედა ნაწილის ეს დამატებითი მოსახულოა, ჩანს, საფეხურებივით ყოფილა და ამ შემთხვევაში შესაძლებელია იგი შეეფურობოდეს იმას, რომ დიდი ტაძრის იმპოსტიც საფეხურებიანია.

წახანეთ: ახლაც ტაძრის იატაკის სიმაღლეზე ასვლა ისე არ შეიძლება, თუ აღმოსავლეთის ფასადის ხაზიდან არ დაიხვეთ. ჩრდილოეთის სტოა თავისი საძირკვლით დასავლეთითაც ვერ აღწევს ფასადის ხაზს, დაახლოვებით იმავე მანძილზე, როგორც აღმოსავლეთით. სამხრეთიდან კი ის აღწევდა ტაძრის დასავლეთის ფასადის ხაზს.

ტაძრისა და სტოათა გარეგანი სუბსტრუქცია შეიცავს შიგნით აკლდამებს; ტაძრის ქვევით, სწორედ მისი შუა ნაწილის გასწვრივ, ახლაც არის ორი მოგრძო ბინა; შესავალი მათ აქვთ დასავლეთით. ჩრდილოეთის სტოას ქვევით არის პატარა ბინა შესავლით (ჩრდილოეთით) და სარკმლით (დასავლეთით). აგრეთვე მოგრძო, მაგრამ ვიწრო ბინაა სამხრეთის სტოას ქვევით: ეს უკანასკნელი ერთად ერთი ბინაა, რომელიც უცვლელად არის დაცული. ის შიგნიდან არის გამოყვანილი ისეთივე ქვებით, როგორითაც თვით ტაძარია აშენებული. დასავლეთით ეს აკლდამა ვერ აღწევს გარე კედელს, რომელიც იმავე ხაზზეა, რომელზედაც ტაძრის დასავლეთის ფასადი, ხოლო ცოტა აღმოსავლეთით მას აქვს საკუთარი კედელი პატარა სარკმლით, საიდანაც შეიძლება აკლდამაში შესვლა. ეს სარკმელი ოთხკუთხეა და მის თავზე ამოჭრილია სწორი ადგილი ქვისათვის, რომლითაც ეს სარკმელი იხურებოდა. აკლდამის ქერი ბრტყელია და გრძელი თლილი ქვებისაგან შესდგება; ქვები აკლდამის გარდი-გარდმო არის დაწყობილი. დასავლეთით სამხრეთ აკლდამის დახურულ გასავალში ამოყვანილია პატარა, ოთხკუთხე, ოდნავ მოგრძო ოთახი, რომელიც ძვლებით არის სავსე; დასავლეთით მას აქვს სარკმელი, რომელიც ამოშენებულია და გარედან კიბით არის დაფარული, და ბრტყელი ქერი, რომელიც ერთ დიდი ქვის ლოდს წარმოადგენს¹.

როგორც ვთქვით, მხოლოდ ეს სამხრეთის აკლდამა არის უცვლელად დაცული; დანარჩენი სამი კი გალესილია ისე, რომ მათ პირვანდელ სახეზე არაფრის თქმა არ შეიძლება. სამივეში ქერი კამარისებურია და ძალიან უსწორ-მასწორო. ორივე ბინას, ტაძრის ქვევით რომ არის, საკუთარი შესავალი აქვს დასავლეთით, ხოლო იმ ბინის შესავალი, უფრო ჩრდილოეთით რომ არის, ქვევით არის გაჭრილი იატაკზე ოდნავ დაბლა:

¹ ამ ოთახის სამხრეთი კედელი დასავლეთისას ეყრდნობა, თუმცა იმ გვარადვე კარგად არის ნაშენები.

ქართული

იატაკი კი სამივე ერთ სიმაღლეზეა. ჩრდილოეთის მხარეს კარს აქვს ჩრდილოეთით, ხოლო დასავლეთით — სარკმელი. სამივე აკლდამის ყველა სარკმელი შემდეგ არის გაჭრილი. ჩანს სამივე აკლდამა თავში დაყრუებული ყოფილა ისევე, როგორც უკიდურესი სამხრეთი და მასთანადამე მუდმივი ღია გასავალი არც არსებობდა. ახლანდელი კარები, ალბათ, ძველი დაყრუებული გასავლის ადგილას გასჭრეს; ჩრდილოეთის აკლდამის სარკმელი კი ჩვენის აზრით ახლად არის გაჭრილი. შუა აკლდამებში ყველაზე სამხრეთით მდებარე მთლად არ არის გაღვსილი, ამიტომაც შესაძლებელი ხდება, რამდენადაც ქვათა წყობა ჩანს, აგებულების ხასიათის გაგება: ქვები სისწორით არ არის გათლილი და, შედარებით ტაძრის წყობასთან, უფრო ნაკლები ზომისაა. ტაძრის ჯვარისებური ნაწილის გასწვრივ ზევით მდებარე ორმაგი აკლდამის ახლანდელი შუა კედელი თანასწორ ნაწილებად არ ჰყოფს აკლდამას. ეს ალბათ იმით აიხსნება, რომ შემდეგ ხანებში იგი მხოლოდ ჩრდილოეთით გაიწია; ამ კედელს უთუოდ იმ თავითვე ეყრდნობოდა ქვრის ბრტყელი ლოდები.

აღნიშნულ სუბსტრუქციაზე აგებული იყო თვით ტაძარი და მისი ორივე შესავალი: სამხრეთისა და ჩრდილოეთისა. როგორც ზევით იყო მოხსენებული, დარჩენილი ნაწილების საძირკველზე ეტყობა, რომ ტაძარი გეგმაში ჯვრის სახისა იყო და ჩრდილოეთისა და სამხრეთის შტოები ეკლესიის შესავალთა პირდაპირ ხვდებოდა. გაცილებით უფრო ძნელია იმის გამოჩვენება, თუ რა იყო ამ შტოებს ზევით, ე. ი. რა იყო შესავლების წინ. შენობის ეს ნაწილები ძალიან ცუდად არის დაცული — ნაწილი გადაკეთებულია, ნაწილი კიდევ სულ მთლად დანგრეული. სამხრეთის სტოა ხელახლად არის ამოყვანილი: ის ხომ აერთებდა მცირე ტაძარს მის გვერდით (კუთხეში და არა პარალელურად) აღმართულ დიდ ტაძართან. ამ რიგად სტოა ოთხკუთხედს კი არ წარმოადგენს, არამედ იგი გეგმაში ტრაპეციისებურია. მისი კამარა ჯვარისებურია, რაც იმის მომასწავებელი უნდა იყოს, რომ ახალი სტოა აგებულია სწორედ დიდი ტაძრის დამთავრების შემდეგ. ამ გასავალს ეკვრის დასავლეთით შენობა, რომელსაც სამხრეთით აქვს გასავალი, ხოლო დასავლეთით სარკმელი: ადგილ-ადგილ იგი დანგრეულია და იმავე დროს არავითარი ნიშანდობლივი თვისება არა აქვს, რომ შესაძლებელი გა-

ზდეს იპის გამორკვევა, თუ როდის არის იგი აშენებული. შეიძლება
 ორი რამ ვიფიქროთ: ერთი ისა, რომ ეს ნაწილი სტოისა და აგრეთვე
 უმეტესი ნაწილი კამარისა, რომელიც მიიპართება პატარა ეკლესიის
 შესავლის დასავლეთის წყვილი კოლონებიდან დიდი ეკლესიის შესა-
 ვლის დასავლეთისავე წყვილი კოლონისაკენ, ჩავთვალოთ პირვანდელი
 სამხრეთის სტოის ნაშთად¹. ამისი მაჩვენებელი იქნებოდა ის გარემოება,
 რომ გარე სამხრეთი კედელი ამ სტოისა პარალელურად არის ამოყვა-
 ნილი და აგრეთვე ისიც, რომ შენობის ამ ნაწილის თალი, რომლი-
 საგანაუ მხოლოდ ძირილაა დარჩენილი, ეყრდნობა ეკლესიის კედელს.
 ამ შემთხვევაში სტოის მთელი დასავლეთი კედელი (ზემირკველს ზე-
 მოთ), რომელიც მიშენებულია ეკლესიის დასავლეთ კედელზე, — და
 არა შეშენებული², — წარმოადგენს შენების პროცესში პირვანდელი გან-
 ზრახულის შეცვლას, შეცვლას ღია კამარისას³. მეორე ის შეიძლება
 ვიფიქროთ, რომ სტოის ეს ნაწილი აშენებულია შემდეგში, როცა
 აგებული ყოფილა იქვე გვერდით დიდი ტაძარი. ამ შემთხვევაში კი
 კუთხეში, სტოის იქით, თავდაპირველად ტერასა იქნებოდა⁴.

გაცილებით უკეთ არის დაცული ჩრდილოეთის სტოა, თუმცა ისიც,
 როგორც უკვე ვთქვით, საგრძნობლად არის გადასხვაფერებული იმის
 გამო, რომ მას აღმოსავლეთით აფსიდა მიაშენეს და ამ რიგად იგი სა-
 კუთრივ მინაშენად (ეკვდრად) აქციეს: აფსიდა მიშენებულია ტაძრის
 ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში (რაც აღმოსავლეთის ფასადიდან ჩანს)⁵.
 ამისათვის საჭირო გახდა საგანგებო თალზე მიეყრდნოთ მინაშენის კა-
 მარა; ეს თალი ტაძრის ჩრდილოეთ კედელზეა გამოყვანილი. თალი

¹) შემდეგში ამ კამარის ქვეშ ამოუყვანიათ კედელი, რომელიც ჰფარავდა
 პატარა ეკლესიის შესავლის ჩუქურთმიან კაპიტლებს, რომლებიც ამის გამო
 კარგად არის შენახული.

²) ამ კედლის სარკმელი ახლა ამოშენებულია.

³) ამ გვარივე მოვლენა (წინად განზრახულის მერმე შეცვლა) მინახავს
 კახეთში, კახთუნის ხევეში, ყველა წმინდისა ტაძარში, გურჯაანს ახლო.

⁴) ტერასა ყოფილა აგრეთვე გურჯაანის ყველა წმინდა-შიც პატრონი-
 კთა შესავლის წინ დასავლეთით.

⁵) აქ ზევით, ფასადში არის პირვანდელი თალის ქვა: უთუოდ შემთხვე-
 ვით არის ძველი ქვა გამოყენებული საშენებლად.

ნიშნებია, რაც თვით ტაძარში: ზემოთ მოყვანილი ნიშნებიდან აქ არის
სამი პირველი და გარდა ამისა ორი უკანასკნელი, რომელიც მხოლოდ
აქ გვხვდება, პირვანდელ სტოას, ჩანს, ისეთივე აგებულება ჰქონდა
შუა კვადრატის აღმოსავლეთით, როგორც დასავლეთით, რადგანაც
სუბსტრუქცია აქ თანაბარ სივოცეზეა გამოწეული. რადგან აქედან არ
არის დაცული კიბე და პირიქით ნაშენებია გულდადებით, აქედან ცხა-
დია, რომ ასავალი მოწყობილი იყო პირდაპირ ჩრდილოეთიდან ორივე
კოლონას შუა ფართოდ გახსნილ სივრცეში. ეს სივრცე ბოლომდე
დაუყრუებელი დარჩა და შენობის გადაკეთების დროსაც ხელი არ უხ-
ლიათ.

მაშასადამე ჩრდილოეთის სტოის ფორმა სავსებით ირკვევა და-
რჩენილი მასალიდან. რაც შეეხება სამხრეთის სტოას, საქიროა მისი აღ-
დგენა ჩრდილოეთის ანალოგიით იმ მთავარი განსხვავებით, რომ სა-
მხრეთ-დასავლეთ კუთხეში სტოა უწევდა ეკლესიის დასავლეთის ფასა-
დის ხაზამდე, ან არადა აქ ღია ტერასა იყო. ეს აზრი სამხრეთის
სტოის საერთო ფორმების მსგავსებისა ჩრდილოეთისასთან მტკიცდება
არსებული ნაშთებით. შესავალი შემოჩარჩულია კოლონებით, რომელ-
თაც თალი ჰუფრავს; ტაძრის კედლები იმ ნაწილებში, სადაც მას უერთ-
დება სტოის აღმოსავლეთი და დასავლეთი შეერები, უფრო სქელია მისივე
სიმაღლეზე და ტაძრის გარე კედლის აღმოსავლეთ ნაწილში ახლა ბა-
ქანია; და მის ზევით ტაძრის კედელი უფრო თხელია. დასავლეთ ნა-
წილში სტოის (ჩრდილოეთი) კედელი დაცულია კამარის ერთი თევი-
თურთ, მაგრამ ახლა ის აღწევს ტაძრის დასავლეთის ფასადის ხაზს,
სადაც ის გარედ ტაძარს არის მიყრდნობილი. მე ვფიქრობ, რომ—რო-
გორც ზემოთ აღნიშნულია—აქ ან დიდი ტაძრის აგების შემდეგ იმუ-
ლებული იყვნენ გაეტეხათ სტოის დასავლეთი კედელი და მთლად და-
სავლეთით გამოეწიათ იგი, რათა გაეკეთებინათ გასავალი სტოიდან
დიდი ტაძრის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში; და ამ დროს გამოტეხილი
უნდა იყოს ჩრდილოეთისა და დასავლეთის კედლების კუთხეში გადა-
ხლართული ცალკე ქვები, რის გამოც ამ ადგილას კედელში მინაშენის
ხაზი აღარ დარჩა¹. თუ—ამ შემთხვევაში—დასავლეთის კედელს იქით
ღია ტერასა იყო, ალბად კედელში იყო კარი და არა ფანჯარა, ისიც

1) შეად. სტოის სუბსტრუქციის ჩრდილო ფასადის ანალოგიური ხლართი.

ძალიან ფართო. ტერასის ბარიერი, როგორც ჩანს, მაღალია და იყოს. ის უდრიდა სტოის ზეძირკველს (ესე იგი არა უმაღლესი ნახევარი მეტრისა). ეს არის ერთი შესაძლო რეკონსტრუქცია სამხრეთის სტოის დასავლეთის ნაწილის ფორმისა. ხოლო უფრო ქუასთან ახლო იქნება ვიფიქროთ, რომ ახლანდელი ოთხკუთხი, რომელსაც დასავლეთით ფანჯარა ჰქონებია, მაგრამ შექმდეში ამოუშენებიათ, და რომელსაც სამხრეთით კარი ჰქონდა და თავზე კი ცილინდრული თალი ეხურა, ნაშთია პირვანდელი შენობისა.

რაც შეეხება ტაძრის ახლანდელ მდგომარეობას გარდა ახლა აღნიშნული გადაკეთებისა, ის გარედან საგრძნობლადაც უნდა იყოს დანგრეული, რადგან სილაქვა გამოფიტულა: ეს უკანასკნელი ბუნებრივი პროცესების თვალსაჩინო მაგალითს წარმოადგენს. ამას გარდა აღმოსავლეთის მხრით მრავალი ქვა გადმონგრეულა. ტაძრის შუა ნაწილის კამარა, უნდა ვიფიქროთ, დიდი ხანი არაა რაც ჩამონგრეულა, რადგანაც შიგნით ტაძარი კარგად არის დაცული.

გარედან ჩვენი ტაძარი, როგორც ეს დარჩენილი ნაშთებიდან ჩანს, ოთხკუთხედს წარმოადგენდა და მისი სახურავი ადვილი შესაძლებელია ორ-გვერდიანი იყო, რასაც სავსებით ეთანხმება ფრონტონალ დამთავრებული მისი აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კედლები. აღმოსავლეთის ფასადს სწორი კედელი აქვს, ესე იგი აფსიდის ნახევარ-სიბრველზე გარედ არ არის გამოშვებული; ის გარე ოთხკუთხედშია ჩამალული და ამგვარად ტაძრის შენობის განუყოფელ ნაწილს შეადგენს.

თუ თავისი მასით ტაძარი სტოათა წყალობით გარედან ერთგვარ დანაწევრებულ ერთეულს წარმოადგენდა, სამაგიეროდ გვეგმაში იგი შედარებით უფრო დამთავრებული და განვითარებულია და გარკვეულ სისტემას იძლევა. მისი გვეგმა ჯვარის სახისაა, ესე იგი ჩვენ გვაქვს ტაძრის ცენტრალური ნაწილი, სხვა ნაწილებზე უფრო მაღალი კვადრატი, რომელიც ამასთანავე გადახურულია ჯვარისებური კამარით. ამ ყაზად კამარა ჩამონგრეულია, მაგრამ მაინც ჩანს მისი საქვეების თავები და მთლიანი ლოდები ჯვარისებური კამარის წიბოთურთ, რომლებიც საძირკველთან არის კუთხეში დარჩენილი. ამ შუაგული ნაწილიდან იშლება კვადრატის შესატყვისი გვერდების პერპენდიკულარად ცილინდრული კამარით გადახურული შტოები. აღმოსავლეთისა და დასავლეთ-

თის შტოები სხვებზე უფრო ვრძელია. ამას გარდა აღმუყვანებულია ეგრედ წოდებულ ბემას უფრო იდება გეგმაში ნახევრად-მრგვალი აფსიდა ზევით კონქით.

ჯვარისებური კამარა, შტოთა ცილინდრული კამარები და აგრეთვე აფსიდის მთავარი თალი ეყრდნობა საგანგებოდ გამოყვანილ ქუსლებს, რომელიც კოტაოდნად პროფილურია, მაგრამ ძალიან გამოფიტული. ოთხსავე თაღს, ჯვარისებურ კამარას რომ არტყია, ძირში მთლიანი ქვები აქვს თითოეული წყვილისათვის, რაც მეტად მთლიან შთაბეჭდილებას ჰქმნის: თაღები თითქმის ერთი პუნქტიდან გამოდის და თან-და-თან ფართოვდება და ძლიერდება. ხოლო საკურთხევის აფსიდისათვის, რომლის რადიუსი ნაკლებია შტოს განის ნახევარზე, თავის თავად ეხადია გამოყვანილია მთელი თალი, რომლის მთელ-მთელი ქვები ქუსლამდე ჩანს.

ტაძარში ორი სარკმელია, აღმოსავლეთით და დასავლეთით, და ორი შესავალი, სამხრეთითა და ჩრდილოეთით. მათი თაღები სავსებით არის აღნიშნული თვით ქვათა წყობის სახით. სარკმლები დიდი და აგრეთვე კარებიც. სარკმელთა გარეგანი ფორმა ძალზე შეცვლილია. ხოლო მესამე ტაბულაზე მათი პირვანდელი მოყვანილობა კედლების გარე სიბრტყეზე პუნქტირით არის აღნიშნული. დასავლეთის სარკმელს, როგორც ჩანს, რაფა ჰქონდა თავისი სავეხურითურთ¹. შემდეგ სარკმლის ქვემო ნაწილი ამოაშენებიათ და შეუღესიათ, რისი ნიშნები ახლაც არის დაცული. ორივე შესავალი გარედან, როგორც უკვე მოხსენებული იყო, მორთულია კოლონებით, რომელთაც თალი აქვს დადგმული და მის ქვეშ დიდი ტიშანია. ჩრდილო შესავლის სამკაული იმ გვარად არის დაცული, რომ მხოლოდ მის ხუროთმოძღვრულ თვისებაზე შეიძლება ლაპარაკი და არა დეკორატიულ დეტალებზე. იქვე იდგა მაღალ ბაზისზე, რომელიც შედგებოდა კვადრატისა და ლეილისაგან, საკმაოდ მკვრივი სვეტები, თითო-თითო ორივე მხრით; კოლონები ზევით თავდებოდა ბირთვისებური თავებით პატარა თაროთი ზემოთ². ამ სტოის სამ კოლონაში—ჩრდილო-დასავლეთისას კაპიტელ-

¹) ანალოგიურად არის მოწყობილი წრომისა და ატენის ტაძრების სარკმლები.

²) იხ. ტაბულები მე-IV და მე-VI.

ზე კალათისებური წნულობის ნიშნები აქვს, ჩრდილო-დასავლეთის კოლონის ბაზისზე კი კანელურების ნიშნები¹. სამხრეთის შესავალი შემოჩარჩულია წყვილ-წყვილი კოლონებით; დასავლეთის წყვილზე კარგად არის დაცული კაპიტლები, რომელიც ორი ბირთვისაგან შესდგება და შუაზე ვერტიკალური ზოლი ჩამოუდის: მათ ზევით კიდევ პატარა თაროა, მკენარეული ორნამენტით შექცული². მათი ბაზისია ლვილი. მაგრამ ამავე შესავლის აღმოსავლეთის კოლონებს დროისა და ატმოსფერის გავლენის გამო მთლად დაუკარგავთ თავისი სამკაული.

დასავლეთის კედელში, ტაძრის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში, გამოყვანილია წალო: ის ოთხკუთხია გეგმით და ცილინდრული კაპარა აქვს³. წალოს წინ ერთკმის გამოწეული კოლონა და ზემოთ საღიბინებისებრი კაპარაა. თალი ეყრდნობა ჩრდილოეთ კედლის ქუსლს, რომელიც ოდნავ ჩანს, და პატარა კოლონას, რომლის თავიც ბირთვისებურია: ამის ზევით გადებულია პატარა თარო, ხოლო ქვევით სამი წყება სხვა-და-სხვა სისქის ლვილებისა. კოლონა და კაპიტელი გაშალაშინებულია; იგი კარგად არის დაცული და ზედ არ ყოფილა გამოკრილი ორნამენტები. წალოს უკანა კედელზე ერთ-ერთ დიდ ქვაზე გამოქანდაკებული ყოფილა განედლებული ჯვარი, რომელიც ამ ქვამდ გაფუჭებულია. ამას ხელი შეუწყო ალბათ იმ გარემოებამ, რომ ჯვარი ოდესღაც გაღესილი ყოფილა⁴. ეს წალო, უნდა ვიფიქროთ, საქართველოს კათალიკოზის საპატიო ადგილს წარმოადგენდა.

სამხრეთისა და ჩრდილოეთის კედლების აღმოსავლეთ და დასავლეთ ნაწილებში პატარა-პატარა წალოებია გამოყვანილი, სულ ოთხი⁵.

1) ამგვარივე სამკაული გვაქვს ჩვენ შემდეგ ხანებში ატენის სიონის სამხრეთ შესავლის თავებზე.

2) ტაბულა მე-VII, შეად. აგრეთვე მე-IV.

3) ტაბულა მე-IV და მე-VII. (უნივერსიტეტის საფოტოგრაფიო კაბინეტში მოპოვება რამოდენიმე სურათი ამ წალოსი).

4) ჩუქურთმის ამონაჭერი ადგილები ალაგ-ალაგ გაჯით არის ამოვსებული.

5) ტაბულა I.

ქართული ენის ენციკლოპედია

7
97
98
7
08
27

ყველა ოთხკუთხია, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთის წალკა, შემოხრის კიდე
არის, კიდევ გრძელდება აღმოსავლეთის მიმართულებით აფსიდის კედ-
ლის სიღრმეში. როგორც დარჩენილი ნარიმანდიდან ჩანს, ეს გაგრძე-
ლება სავანგებო ქვით იხურებოდა¹ და უეჭველია ის სალაროს საიდუ-
მლო ადგილს წარმოადგენდა. ამ გაგრძელებას, რომელიც აგრეთვე
ოთხკუთხია და პარველ წალოზე უფრო მაღალი, მრგვალი გასაქალი
აქვს: იგი შესდგება ქვევრის ზემო ნაწილიდან, რომელიც აქ არის ჩაკე-
თებული.

საკურთხეველი ბემითურთ ტაძრის დანარჩენ ნაწილებთან შედარე-
ბით ერთი საფეხურით უფრო მაღალია. ეს ამალღებული ადგილი ახლა
ტაძარში იატაკის უქონლობის გამო უფრო დიდად ჩანს, ვიდრე ეს
უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად, სახელდობრ ნახევარ-არშინზე².

ტრაპეზი მთლიანი ქვაა და მთლიან ქვაზედგება დაყრდნობილი, რო-
მელსაც ოთხი ფეხი აქვს. ტრაპეზი კედელზეა მიყრდნობილი, ე. ი.
იგი უძრავია³.

აფსიდის კონქი—ზოლოდ კონქი სოფიის კენჭით ყოფილა შემ-
კული—და ამისი ნაშთი ახლაც არის დაცული in situ, ხოლო კუბი-
კები ილარიონ ბერმა მოაგროვა და ტფილისის საისტორიო და სა-
ეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმს გადმოსცა 1914 წელს⁴. მოზაი-
კის ნატეხი ხელუხლებელი დარჩა ჩრდილოეთ კუთხეში კონქის თა-
ლის წინა მხარეს. ამას გარდა დარჩენილია გაჯი თალის ზენითის ცო-
ტა ჩრდილოეთით,—შესაძლებელია ესეც მოზაიკისათვის იყოს, თუმცა

1) ამგვარადვე გაკეთებული ნაპირას მდებარე სამხრეთის აკლდამის შე-
სავალი.

2) შეად. ტაბულა მე-III.

3) შეად. ტაბულა მე-III და მე-V.

4) ბერმა მითხრა მე ეს 1916 წლის შემოდგომაზე და გარკვევით აღნიშნა,
რომ ეს კუბიკები მან მცირე ტაძარში შეკრიბა. ამას მე ბაზგასმით აღვნიშნავ,
რადგანაც საზოგადოების ინვენტარში 1914 წელს სწერია ზოლოდ შემდეგი
ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს 'ხელით: № 1649. აია სოფიის კენჭები ჯვარის მონა-
სტრიდან ჩამოტანილი, რომლითაც მტკიცდება, რომ ეს მონასტერი ძველად
მოხატული ყოფილა აია სოფიის კენჭით».

უკანასკნელის კვალს აქ მე ვერ მივაგენი¹. ზოგიერთ ქვემოთაღნიშნულ მოზაიკისათვის გაკეთებული სქელი ნაკეპნები². ნაკეპნი მოიპოვება მხოლოდ ზოგიერთ კარგად შენახულ ქვაზე, სახელდობრ კონქის ორთავე ჩრდილოეთ ქვაზე, კიდევ რომ არის. კონქის ქვების მეტი წილი კი ძალიან დაზიანებულია დროთა სრბოლაში და გარე ნაწილები ჩამოსცვენიათ; ამიტომ მათზე რასაკვირველია ნაკეპნები აღარ არის დაცული. ექვს გარეშეა, რომ მოზაიკა ჰჰარავედა აფსიდის კონქს და თალის ვერტიკალურ ზედაპირს; ამას გარდა ტაძარზე არავითარი მხატვრობა არ ყოფილა.

მოზაიკის კუბიკები, მუზეუმში რომ არის დაცული, წარმოადგენს ოქროსას და სხვა-და-სხვა ფერის ქაშანურს და აგრეთვე რაღაც სრულიად ნერთალ ცომს, რომელიც წყალს ისვამს³ და რომელსაც ზეთის ხილისა და მოთეთრო ფერი გადაჰკრავს. ამ ცომს აკვარელის წამლები აქვს წასმული, წითელი, ორ-ტონიანი. ამას გარდა ნაპოვნია კენჭები და ორი მთის ბროლი, რომელიც, შესაძლებელია, მოზაიკის კუბიკებზე იყო გამოყენებული. ფერების მიხედვით არის კუბიკები წითელი, ტანის ფერი, ყვითელი, მწვანე, ლურჯი სხვა-და-სხვა ტონისა, დასასრულ შავი და თეთრი. ოქროს ფერ კუბიკებს, რომელთა რიცხვი სხვებს აღემატება, შუშის ძირი აქვს, ნაირ-ნაირი ტონისა.

II.

ზემო აღწერილ ტაძარს თავისი გეგმითა და დამახასიათებელი დეტალებით განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს. მემატრიანეთა ცნობების მიხედვით შეიძლება განსაზღვრულ იქმნეს მისი აშენების დროც. ქართ-

¹) იხ. ტაბულა მე-III, სადაც ორივე ადგილი წახაზვით არის აღნიშნული.

²) ტაბულა III. ისენი საერთოდ ისეთივე ხასიათისაა, როგორც წრომის ტაძრის მოზაიკის კენჭები.

³) იგივე აღნიშნა დ. გორდენევი წრომის ტაძრის მოზაიკის შესახებ (Браткий отчет о командировкахъ въ Кахию и Горійскій уѣздъ лѣтомъ 1917 года: Извѣстія Кавк. отд. Моск. Археологическаго общества, вып. V, Тифлисъ 1919, стр. 33).

ლის მოქცევის სიტყვით გუარამ ერისთავმა (შემდეგ კურაპალატმა) დადგა საფუძველი პატრიარქისა ჟუანოსაჲ. და დეა საფუძველი იორომ არის, მემატინენს უთუოდ იმის თქმა სურდა, რომ გუარამმა დიდი კულტურული საქმე გააკეთა და სწორედ ასეც გაიგო მე-XI საუკ. ისტორიკოსმა ჯუანშერ ჯუანშერიანმა, რადგანაც მან ეგსტათი მცხეთელის ცხოვრებიდან მოყვანილ სიტყვებს განმარტება დაურთო: აქამომდე ჟუარი ველსა ზედა იყო. ამ რიგად მცხეთის ჯვრის ტაძარი აგებულა მეფობის მოსპობის შემდეგ (VI საუკ. დასაწყისში), როდესაც იქედებოდა ახალი სახელმწიფო წეს-წყობილება. მემატინის ტნობა სავსებით ეთანხმება ტაძრის მხატვრული ანალიზით შედეგებს, მის ხელოვნებასა და ხუროთმოძღვრებას.

პირველ ყოვლისა ჩვენ შევჩერებით იმ ტენიკურ წესებზე, რომელიც მიღებულია კავკასიის საქრისტიანო ხუროთმოძღვრებაში.

მცირე ტაძრის კედლებზე ჩვენ გვხვდება სხვა-და-სხვა ადგილას ქვისმთლელო ნიშნები, ესე იგი ის დათქმული ნიშნები, რომელსაც ქვისმთლელო მის მიერ გათლილ ქვას უყუთებდა. ასეთი ნიშნები აქვს: მცხეთის ჯვრის დიდ ტაძარს, ატენის სიონს, მარტვილისა და წრომის ტაძარს, აგრეთვე სომხეთში ქ. მრენის ნანგრევებში აგებულ ტაძარს. ამათგან, რომელიც კი დათარიღებულია, ყველა მე-VII საუკუნის პირველ ნახევარს ეკუთნის; უფრო გვიან აგებულთ ქვისმთლელო ნიშნები არა აქვს. სხვათა შორის მცირე ტაძარზე აპოკრიფი სამი პირველი ნიშანი გვხვდება ჩვენ აგრეთვე მცხეთის ჯვრის დიდ ტაძარზე, ხოლო ორი პირველი ატენის სიონზედაც.

შენობის მეორე ნიშანდობლივი თვისება, აქა-იქ აღნიშნული ტაძარზე, ეგრედ წოდებული ფახი (факхи), გვხვდება აგრეთვე ზემოთ ჩამოთვლილ ტაძრებზე. ეს ქვების კიდეთა თავისებურად გამოყვანას ნიშნავს; საქართველოსა და სომხეთის შენობებში ასეთი ჩამოთლა ხაზგასმით აღნიშნავს ხოლმე ნაკერს ქვასა და ქვას შუა.

რაც შეეხება ტაძრის გეგმას, იგი ჯვრისაა¹. გეგმის ცენტრალურ

¹) ამ წერილის დაწერის შემდეგ მე საშუალება მომიცა გავსცნობოდი პროფ. იოსებ სტრიგოვსკის გამოკვლევას სომხური ხუროთმოძღვრების შესახებ (Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, 2 Bände, Wien 1918). აქ მოთავსებულია (გვ. 86) მცხეთის ჯვრის ორთავე ეკლესიის

ქართული

კვადრატს გადახურული ჰქონდა ჯვარისებური კამარა, ზედაპირს შერჩეულ ოთხ მოკლე შტოს—ცილინდრის კამარები, პერპენდიკულარად მიმართული კვადრატის შესატყვის გვერდებთან. აღმოსავლეთისა და დასავლეთის შტოები ცოტა უფრო გრძელია, ვიდრე სამხრეთისა და ჩრდილოეთისა. ეს დანაწევრებული სივრცე (აღმოსავლეთით არის კიდევ ნახევრად მრგვალი აფსიდა) გარედან ჩასმულია მოგრძო ოთხკუთხედში ფრონტონებით აღმოსავლეთით და დასავლეთით, ესე იგი მას უნდა ჰქონებოდა ორგვერდიანი სახურავი.

გარედან შენობას ჯვარის სახე აქვს მიცემული დიდი სტოების საშუალებით, რომელიც სამხრეთისა და ჩრდილოეთის ფასადების შუა ნაწილებშია დადგმული. ეს სტოები მხოლოდ ცოტათი ვერ აღწევს ტაძრის სახურავს; ხოლო რადგან ისინი საკმაოდ გაგრძელებულია, საუცხოოდ შეეფერებოდა თვით ტაძარს და მასათა დამთავრებულ ანსანბლს წარმოადგენდა.

რაც შეეხება ტაძრის კონსტრუქციის თვისებათ, პირველ ყოვლისა ჩვენ უნდა შევჩერდეთ ჯვარისებურ კამარაზე¹. ჩვენში და სომხეთში ძალიან ცოტაა შენობები, ჯვარისებური კამარით რომ იყოს დახურუ-

გეგმა (სურათი 72), რომელიც დღევანდელ ტექსტის მიხედვით (იხ. გვ. 24, ეჭვისი ოქტომბრის დღაური), შესრულებული უნდა იყოს D-r Glück'-ისა და ლ. მონლისიციანის მიერ. მცირე ტაძრის გეგმაში რამოდენიმე ნაკლია, კერძოდ ძალიან ცუდად არის წარმოდგენილი მცირისა და დიდი ტაძრის შეერთება. შეცდომებს ცხადად დაინახავს კაცი, თუ შევადარებთ მის გეგმას აქვე დართულ I ტაბულასთან.

აღსანიშნავია კიდევ, რომ საზოგადო გეგმა მცირე ტაძრისა მოყვანილი აქვს აგრეთვე M. Scherwinsky-ს (Die Baukunst der Georgier, in: Allgemeine Bauzeitung 1891, Heft 3-4, Tafel 18, Abb. 3).

¹) J. Strzygowski (l. c. S. 310) თავის თანამშრომლების მიერ მიწოდებულ ცნობათა მიხედვით ჰფიქრობდა, რომ აქ გუმბათი უნდა ყოფილიყო. მას მოჰყავს (სურ. 347, გვ. 310) კუთხის სურათი, როგორც მაგალითი სისწორის გამოუანგარიშებლობისა (Reinheit der Berechnung), რომელიც მისი სიტყვით უზიაროდ მიშენ-მოშენებულ აფრას (derb zusammengebautes Pendant) ახასიათებს (გვ. 310). ნამდვილად კი აქ მხოლოდ ჯვარისებური კამარის დასაწყისია, რომელიც ძალზეა ქარისაგან გამოორეკილი.

ლი; ხოლო ამ გვარად დახურულ ოთახებს მეორე ხარისხოვანი მნიშვნელობა აქვს შენობებში¹. ასე იხურება მაგალითად გვერდის ოთახები ზემოთ ჩამოთვლილ ტაძრებში. ბუნებრივი იყო რასაკვირველია, რომ ცილინდრის კამარის მუდმივი ხმარებით ჯვარისებურ კამარამდე მისულიყვნენ, როდესაც საკითბი ეხებოდა კვადრატული ოთახების დახურვას². ხუროთმოძღვრების განვითარებამ, სახელდობრ გუმბათის შემოღებამ მისი ყელით, იმ თავითვე მეორე რიგში გადაიტანა ჯვარისებური კამარა, თუმცა პირველ ხანებში ჯერ კიდევ აკეთებდნენ მას მეორე ხარისხოვანი ოთახების დასახურავად. მაგრამ მცხეთის ჯვარის მცირე ტაძარში ჯვარისებურ კამარას ცენტრალური ადგილი უჭირავს და ეს იმის მაჩვენებელია, რომ გუმბათის დადგმა კვადრატულ საფუძველზე ჯერ კიდევ არ იცოდნენ მაშინ და, მაშასადამე, ჯვარისებური კამარით დახურვა უფარესად პროგრესიულ ნაბიჯს წარმოადგენდა მაშინდელი ხუროთმოძღვრების განვითარებაში.

ჩვენი ტაძრის შენობის მეორე საყურადღებო თავისებურობას წარმოადგენს ტაძრის ქვეშ აკლდამების მოწყობა: გვეგით აკლდამები შეფარდებულია თვით ტაძრის შენობასთან, რომლის აგებაც მათზე ყოფილა განზრახული. მაგრამ ამასთანავე ერთად უნდა აღვნიშნოთ, რომ თვალში ჰხვდება კაცს მიმართულება ყველაზე უფრო სამხრეთით მდებარე აკლდამისა: მაშინ, როდესაც სამ დანარჩენ აკლდამას ერთი და იგივე მიმართულება აქვს (ისეთივე, როგორც მცირე ტაძარს), იატაკი და ჭერიც თანაბარი სიმაღლისაა, სამხრეთის აკლდამას სულ სხვა მიმართულება აქვს (არა OSO, არამედ O) და იატაკიც სხვებზე უფრო მაღალი აქვს. ექვს გარეშეა, რომ იგი აშენებულია დანარჩენ სამ აკლ-

¹ შესაძლოა, რომ გორი-ჯვარის კვადრატულ გადახურული იყო ჯვარისებური კამარით. უკანასკნელი მიწის ძვრის შემდეგ (1920 წ.) შე იგი დავათვალე სპეციალურა მაზნით, მაგრამ ეკლესია სულ მთლად დანგრეულია და ჩვენ საშუალება აღარა გვაქვს გავითვალისწინოთ საქმის ნამდვილი ვითარება. (Материалы по археологии Кавказа, т. IV, სადაც მისი აღწერილობა მოყვანილია, ამ მხრივ არავითარ ცნობას არ იძლევა).

² J. Strzygowski-ც (op. cit., S. 800—801) ისე ჰეაქრობს, რომ სომხეთის უძველეს ეკლესიებში (ირინდი, ალაშნი, არტიქი, ზაგ-რანი, აქ ყველგან მეშვიდე საუკუნის ეკლესიებია, ახალი მიმართულებისა) ჯვარისებური კამარა გვხვდება მხოლოდ მეორეხარისხოვან ნაწილებში და თანაც მხოლოდ-და-მხო-

დამასთან ერთად კი არა, არამედ მათზე უწინარეს: მისი არ უდგება არც მცირისა და არც დიდი ტაძრისას. ამ საგანგებოდ საგანგებოდ აამაღლა შენობა და შენობაც საგანგებოდ მოწყობილ იშპოსტზე აღმოჩნდა აგებული. ამ უკანასკნელმა ხერხმა სილიადის და-ლი დასვა მთელ შენობას¹. თუ რამდენად უფრო ძლიერი უნდა ყოფილიყო ამის გამო შთაბეჭდილება ადვილად შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ, თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ მცირე ტაძრის გვერდით აგებული დიდი ტაძარი იმავე სიმაღლის იშპოსტზეა, როგორზედაც მცირე ტაძარი, დაახლოვებით ადამიანის სიმაღლეზე. უფრო გვიან აგებულ ტაძრებს საგანგებო იშპოსტი არა აქვს; ისინი მხოლოდ პატარა ზეძირველზეა აგებული.

ტაძრის სილიადის უფრო მეტად უწყობს ხელს კიბეები, სტოების კოლონებზე დადგმულ ფართოდ გახსნილ თალზე რომ აღის, და აგრეთვე თვით სტოათა ფორმა—როგორც ზემოთ გამოვარკვეით—რომელთაც ცენტრალური კვადრატის ზევით ჯვარისებური კამარები უნდა ჰქონოდა. ასეთი დიდი შესავალი კიბე სრულებით არ ეგუება საეკლესიო ხუროთმოძღვრებას (ჩვენ არც ერთ ეკლესიაში არ გვხვდება ეს, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ მავზოლეუმებს, როგორცაა მაგალითად თეოდორისისა რავენაში და მისთანანი, რომელთაც გარეგანი კიბეები უნდა ჰქონებოდათ²) და ისეთ შთაბეჭდილებას ჰქმნის, თითქოს ეს სასახლის შენობათა ფართო შესავალი იყოს³.

იქვე გარეშეა, რომ, როდესაც ამ შენობის აგებას შეუდგენ, სახეში ჰქონდათ აღეშარათ მთელი ერის წმიდათა-წმიდის შესაფერისი შენობა, სადაც ყოველი ქვა გულდასმით იქნებოდა ჩაშენებული, რათა

ლოდ გუმბათიან ტაძრებში (მე მკონია, რომ განსაკუთრებით საყურადღებოა აქ ის გაფიქრება, რომ ჯვარისებური კამარა ახურავს მხოლოდ კვადრატულ არეს). ეს არ არის მოვლენა, რომელიც ასე ვთქვათ, რომაულობასთან ან ეკლესიის ბერძნულ-ასურულ მიმართულებასთან ერთად სომხეთში მოდიოდეს, არამედ ფორმა, რომელიც იქ ეროვნული მოძრაობის პროცესში ჩნდება (Es ist also kein Einschlag, der etwa mit dem Römischen oder der griechisch-syrischen Strömung der Kirche nach Armenien gelangt, sondern eine dort im Zuge der nationalen Bewegung auftretende Werkform).

¹) Strzygowski (l. c., S. 347 ff) ამ გვარადვე აფასებს მავს ხერხს.

²) შტრ. აგრეთვე ი. სტრიგოვსკის მიერ გამოკვმულ ქაოვილზე გამოყვანილი ეკლესიის სახე, რომელსაც ნ. კონდაკოვი ინსენიებს (Иконография Богоматери, I, Илт. 1914, გვ. 136).

³) შვად. Fr. Sarre und E. Herzfeld, Iranische Felsreliefs.

შენობა შესანიშნავი ყოფილიყო, როგორც თავისი სხეულის სიდიადით, ისე სამკაულთა სილამაზით. მართლაც კიბეზე ასული შედიოდა მდიდრულად და გულდასმით მორთულ შესავალში, სადაც დიდად იყო აღმართული კოლონები და მათზე ჩუქურთმიანი თავები. ტაძრის შიგნით სპეციალური წაღო ყოფილა კათალიკოზისა ან ეპისკოპოსისათვის, წაღო გაშალაშინებული ქვისაგან არის გაკეთებული. ხოლო აფსიდის კონქი ძვირფას მოზაიკურ ნახატობით ბრწყინავდა. უმკველია, ეს აყო იმ დროისათვის ბრწყინვალე შენობა: მატინეშიც ხომ ამიტომ არის შეტანილი ცნობა მის შესახებ.

ტაძრის აგების ეპოქის გამოსარკვევად ყველაზე უფრო საიმედო კრიტერიუმი საქართველოს ტაძრებისათვის ორნამენტალური სამკაულებია. იგივე ეხება მაშასადამე მცხეთის ჯვრის მცირე ტაძარსაც, ამისთვის აუცილებლად საჭიროა განვიხილოთ მისი დეკორატიული მორთულობის ელემენტები.

დამახასიათებელია კოლონების თავების ფორმა და მათი სხეულები; მაგრამ საყურადღებოა არა მარტო კოლონების დაბოლოებები, არამედ თვით კოლონებიც. სამხრეთის შესავალს ამშვენებს წყვილი კოლონა და ეს დეკორი ცნობილია სომხეთსა და საქართველოს ხუროთმოძღვრების ძეგლებში ამ ახლო-მახლო ხანაში. მაგალითად სომხეთში ამნაირი შესავალი აქვს თეკორას ტაძარს ჩრდილოეთის მხრით¹, ხოლო საქართველოში მცხეთის ჯვრის დიდ ტაძარს სამხრეთითაც და ჩრდილოეთით და ატენის სიონს, მასაც აგრეთვე ჩრდილოეთით და სამხრეთით. მსგავსივე დეკორატიული ელემენტი გვხვდება სასანანთ სასახლეების არქიტექტურაში². ჩრდილოეთის შესავალში კი არის თითო-თითო კოლონა, უფრო დიდ-დიდი, რომელთაც უფრო სტრუქტურული მნიშვნელობა აქვს, ვიდრე დეკორატიული. უმკველია, აქ თავი უჩენია კავშირს, რომელიც მცხეთის ჯვრის პატარა ტაძარს აქვს სხვა უძველეს ტაძრებთან, როგორიცაა ბოლნისის სიონი საქართველოში და ერვრუიქის ბაზილიკა სომხეთში. ჩვენს ძეგლს რამოდენიმე მაგალი-

Berlin 1910, Tafel XV und XXII (Persepolis); F. Stolz und Th. Nöldcke, Persepolis, Bd. I. Berlin 1882, Tafel 16 und 17.

¹) J. Strzygowski, op. c., S. 408 (Abb. 434) u. 410 (Abb. 438).

²) ib. S. 407.

თი აქვს უკვე განაქტიცებულისა და ახლად წარმოშობილ მოტივების¹ ამგვარი შეერთებისა.

კოლონების თავების ფორმა ორიგინალურია და მისი არსებობა გასაგები ხდება ჩვენთვის მხოლოდ იქიდან, რომ წინა აღმოსავლეთში ძველი ხელოვნების ფორმებს თავისუფლად ჰქმნიდენ. ამას ჩვენ უკეთ ვიცნობთ ჰეტურისა და ძველი სპარსული ხელოვნებიდან. კოლონათა თავების ფორმის საფუძვლად დაღებულია ბირთვი, რომელიც შემდეგში სხვა-და-სხვა დეკორით გადაქცეულია უფრო რთულ ფორმებად. მხოლოდ კოლონაზე, რომელიც ამშვენებს საბატიო ნიშას ეკლესიის დასავლეთის კედელში, ჩვენ გვაქვს ბირთვი, რომელიც უბრალოდ გათლილი კი არ არის, არამედ გაშალა-შინებულია. სტრიგოვსკიც კი აღნიშნავს: «ბირთვმა შეიძლება ყოველთვის თავი ამოჰყოს დამოუკიდებლად»². მაგრამ იგი იქვე ჰკითხულობს: საიდან მოდის კოლონების ბირთვისებური თავი და ბოლო, რომელიც აგრე გავრცელებულია შეათე საუკუნის ძეგლებში სომხეთში? სომხური არქიტექტურის მეშვიდე საუკუნის ძეგლებში მან ეს მოვლენა ვერ ნახა, თუმცა ჰფიქრობს, რომ ამ დროსაც უნდა ყოფილიყო იგი გავრცელებული. აქ იგი იგონებს მცხეთის ჯვრის პატარა ტაძრის ბირთვისებურ დაბოლოებას და ამის გამო შეპნიშნავს: «ჩრდილოეთში ბირთვი ეგების უფრო ძველი და აქედან გადაღებული იყოს» სომხეთში³.

მოტივები. რომლებიც კოლონების კაპიტლებზე მოიპოვება, აგრეთვე წარმოადგენს მოტივთა შეერთებას ორი ეპოქისას, დასრულებულისასა და ახლად წარმოშობილისას. ეკლესიის სამხრეთის შე-

¹) Man wird den Knauf... wohl immer wieder selbständig auftauchen sehen (Strzygowski, Die Baukunst der Armenier, I, S. 440).

²) Strzygowski, l. c., S. 441 u. Abb. 483; სტრიგოვსკი ჩრდილოეთად საქართველოს ჰგულისხმობს (იხ. მაგალ. გვ. 437).

უკვე ამ გამოკვლევის შემდეგ, იმედი მაქვს, საქირო გახდება გადაშინჯვა ქართულისა და სომხური ხუროთმოძღვრების პოსტულატებისა, რომლებიც ი. სტრიგოვსკის თავის თხზულებას საფუძვლად აქვს დადებული. მე აქ არ გამოუდგები მათ განხილვას, რადგანაც ეს ძალიან შორს წაგვიყვანდა, ვიტყვი მხოლოდ, რომ თუ კაცი გულდასმით ვადაიკითხავს მის გამოკვლევას, დეზულებათა სხვა-და-სხვაობა თავის თავად გამოაშკარავდება.

სავლის კაპიტლებს აქვს კანელურების მოტივი ორ კანელურების მოტივი ამკობდა არა მარტო სამხრეთის შესავლის კაპიტელს, არამედ აგრეთვე ჩრდილო-აღმოსავლეთის კოლონის ბაზისსაც ჩრდილოეთის სტოაში ერთ ვიწრო წყებად. ანალოგიური კანელურები (კოვზის მსგავსი დეკორი) გვხვდება უფრო ძველი დროის კაპიტლებზე, სახელდობრ ბოლნისის სიონში¹ და შემდეგ ხანებში ატენის ტაძრის სამხრეთის შესავლის აღმოსავლეთ კოლონების თავზე. გარდა ამგვარის დამოუკიდებელი მნიშვნელობისა — ორნამენტალური დამთავრებისა — ამგვარივე სამკაული გამოყენებულია მცხეთის ჯვარის დიდი ტაძრის და ატენის სიონის რელიეფებზე ანგელოზთა და ფრინველთა ფრთების ზემო ნაწილში². ეს მოტივი ჩაისახა ძველი სპარსეთის აქემენიდურ ხელოვნებაში³, გავრცელდა შემდეგ რომისაში⁴ და აღორძინდა სასანიანთა ხელოვნებაში⁵; ხოლო შემდეგი განვითარება მიიღო ადრინდელ აღმოსავლურ ქრისტიანულ ხელოვნებაში და კერძოდ ბიზანტიურში⁶. ამიტომ გასაგებია, რომ ის გვხვდება

¹) იხ. ტაბ. VII და სურათი 48 გვერდზე. რომელიც გადმოღებულია Th. Kühne-ს მიერ.

²) შეად. ტაბულა ივ. ჯავახიშვილის ქართ. ერის ისტორიის II (1914) ad p. 294, რომელიც შესრულებულია დ. ერმაკოვის კოლექციის № 18154 სურათის მიხედვით.

³) ეს ჩანს დ. ერმაკოვის კოლ. № 2694 სურათზედაც.

⁴) პერსეპოლის კარის კედლები: Fr. Sarre u. E. Herzfeld, *Iranische Felsreliefs*, S. 15 (Abb. 5) und S. 153 (Abb. 70); vgl. S. 113 (Abb. 48) und Tafel XVIII.

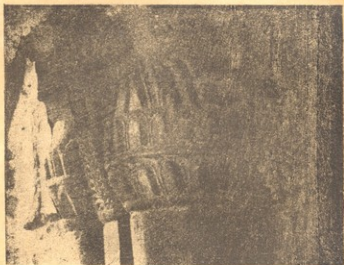
⁵) შეად. Н. Кондаковъ, *Археологическое путешествие по Сирии и Палестине*, СПб. 1904, табл. X и XXIV.

⁶) მაგალითად ფირუზ-აბადის სახახლეში (G. Perrot et Ch. Chipiez *Histoire de l'art dans l'antiquité*, t. V (Perse), Paris 1890, fig. 366-368 (pp. 573-575) Flandin et Coste-ის და M. Dieulafoy-ს ნახატებით.

⁷) O. Wulff, *Die Koimesiskirche in Nicäa*, Strassburg i. E. 1903, SS. 58-61, 167; O. Вульфъ, *Архитектура и мозаики храма Успения Богородицы въ Никеѣ* (Византийский Временникъ, VII, 1900), стр. 343-344; О. И. Успенский, *История Византии*, СПб., т. I, рис. 27 (463 წლის სტუდიოსის მონასტერი კონსტანტინეპოლში).

ჩვენ ეგვიპტის ტაძრებში¹, შუაგულ მკირე აზიაში², ასურების ტაძრებში³ და საქართველოში. ასეთი ორნამენტი უფრო მეტად უნდა გავრცელებული უფრო ძველს ძველზე, ვიდრე ჩვენი ტაძარია, სახელდობრ ბოლნისის სიონზე⁴; ჯვარის სახის გუმბათიან ტაძრებიდან ჩვენ ვნახეთ იგი მხოლოდ ატენის სიონში, ესე იგი ამ უფრო მერმინდელ დროს ეს მოტივი უკვე ქრებოდა, რაც ფრთების გამოყვანასაც ემჩნევა.

¹) თეთრი მონასტერი სოპავს მახლობლად: W. de Bock, Matériaux pour servir à l'archéologie de l'Egypte chrétienne, St.-Petersbourg 1901.

²) Strzygowski, Kleinasien, Leipzig 1903, Abb. 57 (იკობ ს მირ-ნოვის) S. 67 und Abb. 138, vgl. SS. 171-172; O. Wulff, in: Byz. Zeitschr., Bd. XIII (1904), S. 562; Ramsay and Bell, The 1001 churches, 1909, fig. 280 (p. 260).

³) Vogüé, La Syrie centrale, 1866-75; pl. 15, 104 et 148; H. C. Butler, Architecture and other arts (American archaeological expedition to Syria, t. II), New-York and Leyden 1903, pp. 30, 367, 381.

⁴) თეკორის (ახლა დიგორის) ტაძარზე; შვად. Христианский Востокъ, III, 1914, табл. I; და აგრეთვე Strzygowski, Die Baukunst der Armenier, I, 1918, S. 40, Abb. 37.

⁵) შვად. ტაბ. ad p. 294 ივ. ჯავახიშვილის ქართველ ერის ისტორიაში, ტფილისი 1913—1914.

კაპიტლის ბირთვებს შუა გაყვანილია ვიწრო ზოლი და იქნა სტრიკულიზაციური ფოთლით (ან ნერგით) არის შემკული, რომელიც შეიქმნა მის არეს ჰეარავს. ანალოგიურ მოვლენას (თუმცა-სამკუთხიანი არის) ადგილი აქვს ბოლნისის სიონის კაპიტლებზე¹.

ამ კაპიტლის ზევით გაყვანილია ზოლი, შემდგარი ნახევარ-ნახევარი ფოთლისაგან. ეს მოტივი გვხვდება აგრეთვე ანალოგიურ ფორმებში ატენის სიონის დასავლეთის ფასაღზე, შუა ფანჯრის თავზე², ქანისში (სომხეთში) ეგრედ წოდებულ სასახლის ეკლესიის (VII საუკუნის დასაწყისის) კაპიტლებზე³ და სხვაგან. დამახასიათებელია, რომ იოსებ სტრიგოვსკიმ ათინის აკროპოლში იპოვა ბიზანტიური ორნამენტების ფრაგმენტები, რომელთაც ამ მოტივთან უახლოესი კავშირი აქვთ⁴. სტრიგოვსკი მათ აკუთვნებს V-VI საუკუნეს⁵ და ამბობს: «კაცს შეეძლო ეფიქრა, რომ ვინმე ირანელ ოსტატს უმუშავნია ზედა»-ო⁶. ამ დეკორატიულ მოტივსაც ვეჩნევა, რომ იგი თანდა-თან ისპობოდა: აქ მხედველობაში უნდა მივიღოთ, რომ სხვა ფანჯრების თავებს უკვე ხევა საზე აქვს (სხვა არის მისი მოხაზულობის ხასიათიც კი). საჭიროა აღვნიშნოთ ისიც, რომ ეს ჩუქურთმები ტილისტურად ჰგავს ბოლნისის სიონისა და წრომის ტაძრის ცალკე ეწილების სამკაულებს და არსებითად განსხვავდება მცხეთის ჯვრის ილი ტაძრის ჩუქურთმებისაგან. ბოლნისისა და წრომის რელიეფური მობერვილი) გამოსახულებანი სასანიანთა ხელოვნების ხასიათს ატაებს. ეს ჩუქურთმები მკრთალ რელიეფზედაც დიდის ოსტატით არის ამოყვანილი ისე, რომ სტოვებს ცხოველ და დამთავრებულ მახეტილილებას.

¹) იხ. ერშაკოვის კოლექციის № 18148 სურათი.

²) შედ. იქვე გუმბათის ყელის ჩრდილო ფანჯრის თავი.

³) Памятники армянского искусства, Вып. I, Дворцовая церковь вт. ви. СПб. 1915. Табл. XVI, XVIII, XIX, XX.

⁴) J. Strzygowski, Altai-Iran und Völkerwanderung. Leipzig 1917, Abb. 68 (S. 75).

⁵) I. c., S. 242 u. unbestimmter 139, 75-77.

⁶) I. c., S.139: man könnte meinen, dass... ein iranischer Meister an der Arbeit war.

იმ დროს, როდესაც ზემოთ განხილული მოტივები ნახევარი საუკუნის შემდეგ იშვიათია და აღარ იხმარება, ჩრდილოეთის სტოის ერთი კაპიტლის მოტივი, პირიქით, როგორც ჩანს, მხოლოდ ახლა, ჩვენი ტაძრის აგების ხანაში შემოდის. ეს არის კალათისებური წნულის მოტივი, რომელიც ჰვარავდა ჩრდილოეთ სტოის ჩრდილო-დასავლეთის კოლონის თავის ბირთვს¹. ჩვენი აზრი მტკიცდება იმით, რომ ატენის კაპიტლებზე ასეთი სახეები სქარბობს². ეს კალათისებური წნულება სხვა-და-სხვა სახისა მეშვიდე საუკუნეში ხშირი მოვლენაა კავკასიაში. ამ სამშოლიანი წნულების ფორმის მოტივს კაი ხანა დიდ ყურადღებას აქცევს ი. სტრიგოვსკი, რომელიც დიდ აღვილს აკუთვნებს მას ევროპის ორნამენტის განვითარებაში³. მხოლოდ იგი არ საზღვრავს ეტაპებს მათი განვითარებისა, გავრცელებისა და ქრონოლოგიურად დალაგებისას. ანისის არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები საბუთს გვაძლევს ექვი შივიტანოთ მის დათარიღებაში, როდესაც საქმე ეხება სომხეთის არქიტექტურის ნიმუშების უმეტესობას. საზოგადოდ კი, როგორც ვთქვი, სტრიგოვსკი ჰფიქრობს, რომ იგი ვრცელდება ირანიდან პირველი ათასი წლის მეორე ნახევარში ქრისტიანული წელთ-აღრიცხვით⁴, და გაკვრით ცოტა ურო სისწორით აღნიშნავს, რომ «მოსახვევი», რომელსაც მივჰყავთ ზოლებიანი წნულებისაკენ, მერვე საუკუნეში ემჩნევა⁵. უფრო დეტალურ გამოკვლევას კავკასიის ქრისტიანული ძეგლებისას, როგორც ჩაქაძე შეუძლია მოგვცეს სწორი პასუხი.

¹) დახატულია ნ. სევეროვის მიერ.

²) შედ. Mat. по Арх. Кавк., т. IV, рис. 137 (с. 150). აგრეთვე მ. ძარეთა (ზუართოცა-ის) ეკლესია ეჩშიაძინში; Изв. Археол. Ком., VII, 1903, табл. VII; J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier, S. 453, S. 422, u. a.

³) J. Strzygowski, Altai-Iran und Völkerwanderung. Leipzig 1911. S. 216, 276-284, 74-75 u. 193-198.

⁴) l. c., S. 216 (cf. 74-75). კოლექტიურ შრომაში, რომელიც შუამდინარეს ეხება და რომელიც 1910 წელს გამოვიდა, სტრიგოვსკი გამოსავალ წერტილად ჩრდილო მესოპოტამიის აღიარებს (Max V. Berchem et Jose Strzygowski, Amida. Heidelberg 1910, p. 270).

⁵) l. c., p. 278.

და ბოლოს, უკანასკნელი დეკორატიული დეტალი ამ ეკლესიისა — განედლებული ჯვარი — მეტად დამახასიათებელი სამკაულია¹. ჩვენ აქა გვაქვს ჯვარი, რომლის ყოველ მხარსაც შემოვლებული აქვს პარალელური ხაზები; ბოლოებში ყოველი მხარი გაფართოვებულია, თითქოს კოზმიდი აქვსო. აქ მაშასადამე მხრები თან-და-თან არ ფართოვდება ბოლოებისაკენ. ამ ფორმით ეს ჯვარი ცხადია იმ ჯვრების ჯგუფში შედის, რომლებიც ცნობილია ქრისტიანული ხელოვნების უძველესი ძეგლებიდან, სახელდობრ IV - VI სს., როკორიცაა მაგალითად ეკლესიის კედლის მხატვრობა წმ. პუდენციანისა რომში, ვალა პლაციდიის მავზოლეუმისა, წმ. ვიტალესი და წმ. აპოლინარისა in Classe რავენნაში, აგრეთვე რავენნის სარკოფაგებზე, წმ. აპოლინარი ახლის კანკელზე (ბალუსტრადაზე) და სხვა ძეგლებზე. ნაჩვენებ საერთო ფორმას გარდა საყურადღებოა ოროლი განედლებული შტო ჯვრის ქვემოთ. ამის ანალოგიები (ოროლი განედლებული შტო) ჩვენ ვიცით მხოლოდ წრომის ტაძარში (ქართლში)². განედლებული ჯვრის გამოხატულება ძველ ქართულ ტაძრებში მხოლოდ იშვიათად გვხვდება და თუმცაღა წრომსა და ვალეს ბაზილიკაში მათ საბატიო ადგილი უჭირავთ ტაძრის საერთო სამკაულში, მაგრამ უმთავრესად ჩვენ მათ შემთხვევით ვხვდებით ტაძრების კედლებზე. განსაკუთრებით საყურადღებოა ის გარემოება, რომ შემდეგში ამ გვარი ძველებური გამოხატულება ჯვრისა მოჰყვება ხალხმე ეკლესიის შენების დროს უმნიშვნელო ადგილზე, როგორც ამას ვხვდებით საფარის მონატრის მიძინების ეკლესიაში. სომხეთში კი, პირიქით, ვითარდება მოგონო ჯვარი სიმეტრიული ფორმისა, განედლებული ძირში, და აქ იგი ხმარებაშია მრავალი საუკუნის განმავლობაში. ეს უძველესია აიხსნება იმით, რომ სომხური ეკლესია არავითარ ხატს არ სცნობს და მისთვის ჯვარი ერთად-ერთი მისაღები სიმბოლოა. ბოლო ქართულ ჯვრის სახის გუმბათიან ტაძრებში ჯვარი გუმბათის კამარის მუღმივ სამკაულად იქცა.

¹) Scherwinsky-ს მოჰყავს ცუდად შესრულებული ნახატი ამ ჯვრისა (l. c., Taf. 18, Abb. 8), ხოლო Strzygowski-ს (Die Baukunst der Armenier, S. 441, Abb. 483) ბუნდოვანი ფოტოგრაფიული სურათი მთელი ნიშისა.

²) სახელდობრ, სამხრეთის შესავლის ტიმპანში; ამას გარდა შეადრ. კიდევ სამხრეთის ფასადის ფრონტონში და დასავლეთის შესავლის ტიმპანში.

ქართული

ამ რიგად მცხეთის ჯვრის მცირე ტაძრის გვერდისა და მცხეთის მთის მთლიანობა და დეტალების განხილვა ექვ მიუტანლად გვარწმუნებს იმაში, რომ ეს შენობა ქართული ხუროთმოძღვრების უძველეს ხანას ეკუთნის, რადგანაც აღნიშნული თვისებანი (ქვის მთლიანობა ნიშნები, ლარი ქვებსა და ქვებს შუა—„ფახი“) მხოლოდ მაშინ იყო დამახასიათებელი. შემდეგ ზოგიერთი თავისებურობა (ჯვარისებური კამარა, მთელ-მთელი კვადრებისაგან ამოყვანილი კედლები, საგანგებო იშპოსტი, აკლდამები) თან-და-თან ქრება და მერმე სრულიად ისპობა. ეს გარემოება და აგრეთვე ორნამენტალური სამკაულების ანალიზი გვაფიქრებინებს, რომ ეს შენობა უძველესი ტიპის ჯვარისებურ გუმბათიან ტაძრებთან შედარებით უფრო ძველი დროის სამლოცველო შენობათა რიცხვს ეკუთნის და როგორც ასეთი იგი, ასე ვთქვათ, უკანასკნელი წარმომადგენელი უნდა იყოს. იმ დროს ჯერ კიდევ არ იყო გარჩევა დიად და მდიდრულად მორთულ სამლოცველო შენობებსა და სასახლეებს შორის: ამის დამამტკიცებელია მათი შესავალი და მაღალი იშპოსტი, აგრეთვე სამკაულების დეტალები, რაც მათ ძველ სპარსულ ხელოვნებასთან აახლოვებს. სხვანაირად რომ ვთქვათ, მცხეთის ჯვრის მცირე ტაძარი აგებულია, ვიდრე მის გვერდით დიდ ტაძარს აშენებდნენ. მაგრამ ამას ისიც უნდა დავსძინოთ, რომ მათ დიდი დროის მანძილი არ უნდა ჰყოფდეს¹. ეს ჩვენი დასკვნა ჰპოულობს გაშართლებას უძველეს მემკვიდრეთა ცნობებში: ქართლის მოქცევისა და სუმბატ დავითის ძის ქრონიკაში. სწორედ ორთავე ეკლესიის ხუროთმოძღვრების მეცნიერულმა შესწავლამ საშუალება მოგვცა, რომ გავივოთ ტექსტის ნამდვილი აზრი.

III.

ჩვენ უკვე მოვიყვანეთ ქართლის მოქცევის ცნობა, რომ ვფარაბ კურაპალატმა დაჯგუფებული (resp. სამიურული) მატეოსნისა უყარისა².

¹) J. Strzygowski-ს (Die Baukunst der Armenier, S. 241 u. 440) ზგონია, რომ მცირე ეკლესია დიდ ტაძართან ერთად არის აშენებული და სურვილს გამოსთქვამს, რომ სხვა ეკლესიებთან ერთად იგიც გამოკვლეულ იქნეს, რომ თავდაპირველად იგი სანათლავად ხომ არ იყო განკუთვნილი (daraufhin untersucht werden, ob bei ihnen nicht die Voraussetzungen für ein Baptisterium erfüllt sind).

²) Опис. II, 724=სამი ისტ. ბრ., 34=თ. ქორდანია, ქრონიკები და სხვა მასალა... [I], ტფილისი 1892-93, გვ. 57.

ამასვე სწერს სუმბატ დავითის ძე თავის ქრონიკაში¹ და ამასვე იხსენიებს რამ დადგა საფუძველი ჭუარისა ეკლესიასა, რომელ არს მცხეთას¹. იმავე ქრონიკებში შემდეგ ვკითხულობთ ასეთ შენიშვნებას: მას [გუარამ დიდისა] შემდგომად ერისთავობდა სტეფანოზ, ძმ მისი, ძმაჲ დემეტრესი; და იქმნაჲ ეკლესიასა ჭუარისასა²; ხოლო სუმბატის ქრონიკაში: და შემდგომად მის გუარამისასა ერისთავობდა ძე მისი სტეფანოზ და ძმა დემეტრესი; და აშენებდეს ეკლესიასა ჭუარის მცხეთას³. ორივე ცნობაში მხოლოდ ფაქტია გადმოცემული, რომ ტაძარს აშენებდენ, მათ შორის კი არავითარი კავშირი არ არის. ხოლო, როგორც ეს ჩვენ უკვე ვიცით მცირე ტაძრის განხილვიდან, ეს ცნობები სხვა-და-სხვა ტაძარს ეხება—პირველი მცირე ტაძარს, მეორე კი დიდს. ამას ამტკიცებს ორი შენობის შედარებაც და მათ შორის ურთიერთი დამოკიდებულებაც.

მცხეთის ჯვრის დიდი ტაძარი მრავლად არის შემკული აღმშენებელთა რელიეფური გამოსახულებით, მაგრამ მათ შორის არ არის გამოსახული ქრონიკაშიაც მოხსენებული ორი აღმშენებლის მამა, გუარამ; იქ გამოსახულია სტეფანოზ, დემეტრე, ადრნერსე და სხვა წყაროებიდან უცნობი ქობოკლ, რომელიც ლოცვით მიჰმართავს წმ. სტეფანეს (ალბათ თავის პატრონს ქრისტიანული სახელით), მაგრამ არ არის გუარამი⁴. ეს ნათლად ამტკიცებს იმას, რომ დიდი ტაძარი გუარამის მიერ არ არის აშენებული; ამაში არავითარი ეჭვი არ არის. შემდეგ, ორივე ტაძრის ორიენტაციაც გვიჩვენებს, რომ ჯერ აუცილთ მცირე ტაძარი, თორემ წინააღმდეგ შემთხვევაში მის ორიენტაციას შეუფარდებდენ დიდი ტაძრისას და არა მზის ამოსვლის ხაზს, რო-

¹) მმ დღფ., 339₁₁₋₁₂ =სამი ისტ. ხრ., 45=ქრ., I, 67.

²) Опис. II, 724 =სამი ისტ. ხრ., 35=ქრონ., I, 58. მხოლოდ შატბერდის ხელნაწერში, ქელიშურში კი ამ ადგილას გამოტოვებულია.

³) მმ დღფ., 340₃₋₅ =სამი ისტ. ხრ., 46=ქრონ., I, 68.

⁴) იხ. ტაბულები ივ. ჯავახიშვილის ქართველ ერის ისტორიის (ტფ. 1913 წ., I²) ad pp. 218, 220, 224 და 244, და აგრეთვე მისივე ისტორიის მეთოდები, წყაროები და მიზნები, წიგნი I, 1916 წ., გვ. 137, მეორე გამოც., 1921, გვ. 197.—„ქობოკლ“-ი გამოსახულია უკვე სამხრეთის შესავალზე, ესე იგი მეორე ხარისხოვან ადგილას; სამი პირველი მთავარი კი აღმოსავლეთის ფასადის ყველა რელიეფს ჭეარავს.

დესაც მისი შენება დაუწყიათ. ხოლო, როდესაც მცირე ტაძრის ^{მშენებელი} დიდი დიადი და ბრწყინვალე შენობის აგებას შესდგომიან, პირიქით, აღარაფითარი ყურადღება არ მიუქცევიათ არსებული პატარა შენობის ორიენტაციისათვის და მიმართულება ხელახლა აუღიათ.—დასასრულ კიდევ ერთი დამამტკიცებელი საბუთი ამ დებულებისა. დიდი ტაძრის შენობის აგების დროს ხუროთმოძღვარი ანგარიშს უწევდა რეალურ მდგომარეობას. რაული დანაწევრება ფასადებისა მას საერთოდ დამთავრებულ და დასრულებულ სისტემად ჩამოუყალიბებია და თუმცა სხვა-და-სხვანაირად, მაგრამ რეალურ მდგომარეობასთან შეფარდებით შეუმკვია მხოლოდ აღმოსავლეთისა და სამხრეთის ფასადები მდიდრული და ნაირ-ნაირი ფიგურებითა და ორნამენტებით, რადგანაც მხოლოდ ეს ფასადები ჩანს როგორც შორიდან, ისე ახლოდან. დასავლეთის ფასადი მხოლოდ შორი მანძილიდან ჩანს. ქ. მცხეთიდან, რადგანაც პირდაპირ მაღალ კლდეზეა გადამდგარი. ამიტომ ხუროთმოძღვარი დაკმაყოფილებულა იმით, რომ ფასადის მასა დაუწევრებია, სარკმლებიც გაუკეთებია, მაგრამ არაფითარ სამკაულისათვის არ მიუმართავს. ჩრდილოეთით კი ფასადის მასა დაუნაწევრებია, მაგრამ სარკმლები არ გაუკეთებია: იქ არის მხოლოდ ტაძრის შესავალი კარი (ისიც დახურულია სტოით, რომელიც გამოსავალს წარმოადგენს მცირე ტაძრიდან) და ერთად-ერთი სარკველი გუმბათის ყელის შესატყვის წახნაგში. დიდი ტაძრის ჩრდილო ფასადი მთლად დაფარულია მცირე ტაძრის ტანით ისე, რომ იგი არა ჩანს არც შორიდან და არც ახლოდან და ხუროთმოძღვარიც სწორედ ისე მოეპყრა ფასადს, როგორც ამას მოითხოვდა მისი ადგილ-მდებარეობა.

თუ რამდენად პასუხ საგები და ძნელი შესასრულებელი იყო ეს საქმე, გუარამის შვილმა სტეფანოზ მთავარმა რომ აიღო თავის თავზე, იქიდან ჩანს, რომ მან ვერ მოასწრო დიდი ტაძრის შენობის დამთავრება. ის დაამთავრა მის შემდეგ მეორე მთავარმა აგრეთვე სტეფანოზმა. «მოქცევაჲ ქართლისაჲ», როდესაც აღწერს VII საუკუნის ოციანი წლების ამბებს, გაცვრით აწბობს, რომ ტფილისს სიონი განკურთხა (resp. გაასრულეს) შკვდრთა, ხოლო ვუანისა ეკლესიასა აკლდადა¹; სუმბატ დავითის ძეც სწერს: ტფილისს ეკლესიას სიონი განკურთხა, ხო-

¹) Опис. II, 725=სამი ისტ. ხრ., გვ. 36=ქონ., I, 66.

და ჯვარისა ეკლესიას აკლდა¹. დასასრულ მცხეთის ჯვარის ტაძარს შესახებ ვკითხულობთ ქართლის მოქცევაში: და მისა [ერისთავისა ადრ-ნესესი] შემდგომად ერისთავობდა სტეფანოზ, ძმ მისი; და ამან განიშორა ჯვარისა ეკლესია; და დადგა კრება ჯვარისა ჯვარობასა ერთ თთუე². ისტორიკოსი ს უ მ ბ ა ტ ი თ ი თქმის იმავე სიტყვებით იმეორებს ამ ცნობას: და მან [სტეფანოზ] განასრულა ეკლესია [ჯვარისა], და განაწესა მუნ ჯვარისა კრება³. მემატრიანეთა ეს ცნობები რეალური შინაარსის მხრით სრულ და ნათელ მასალას არ წარმოადგენს. მათი გაგება დანამდვილებით შესაძლებელი ვახდა მხოლოდ თვით რეალიების შესწავლით, თითოეული ტაძრის მხატვრულ-ხუროთმოძღვრული ანალიზითა და მათი შედარებით. და სწორედ ამან მოგვცა საშუალება ქრონიკების ტექსტი გავვეგო ისე, როგორც ზემოთ არის განმარტებული: საჭიროა კიდევ ისიც აღვნიშნოთ, რომ მემატრიანეთა ცნობების ზუნდოვანებამ მე-XI საუკუნეში ათქმევინა ჯ უ ა ნ შ ე რ ჯ უ ა ნ შ ე რ ი ა ნ ს, რომ ეს ცნობები თითქოს ერთსა და იმავე შენობას ეხებოდეს. ასევე გაუგია ეს ძველი ქრონიკული წყაროების გამომცემელს ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ს ა ც, რაიცა ჩანს მისი რუსული თარგმანიდან.

პირველ ცნობას შენობის აგების შესახებ (გუარამ კურაპალატის მიერ) ჯ უ ა ნ შ ე რ მ ა შემდეგი განმარტება დაურთო: და ამან [გუარამ] იწყო ეკლესიაჲ ჯვარის ბატონისის; და აქამოშდე ჯვარი ველსა ზედა იყო; და ქმნა ეკლესია წელთაშდისი ოდენ⁴. ჩვენ ვხედავთ, რომ ქართლის მოქცევისა და ევსტათი მცხეთელის ცხოვრების ცნობათა პარაფრასმა შესაძლებელი ვახდა დასკვნა გამოეტანათ ამოყვანილი კედლების რეალური რაოდენობის შესახებ. შემდეგი ცნობებიც ვარიანტებს წარმოადგენს: ძმა სტეფანოზისი სხელით სტეფანე (resp. ლეპეტრე)

¹) შშ დღგ. ქართ. ცხ., გვ. 341₁₁₋₁₂ = სამი ისტ. ხრ., 48 = ქრონ., I, 68.

²) Опис. II, 726 = სამი ისტ. ხრ., გვ. 36 = ქრონ., I, 69.

³) შშ. დღგ. ქ. ცხ., 342₁₋₂ = სამი ისტ. ხრ., 49 = ქრონ., I, 68.

⁴) შშ დღგლის ქ. ცხ., 192₁₂₋₁₃ = ქართლის ცხოვრება, წიგნი I, მ. ბროსეს გამ., სპბ. 1849 წ., გვ. 164 = ქართლის ცხოვრება, წიგნი II, ტომი I, მეორე გამოცემა ზ. ქიქინაძისა, ტფილისი 1898, გვ. 235 (სიტყვები: ამან იწყო ეკლესიაჲ — შშ დღგლის ვარიანტში გამოტოვებულია) = HdIG, I, p. 222.

ქართული

აღაშენებდა ეკლესიასა ჟუარის ჰატიოსნისას, რამეთუ სენატი¹⁾ ბოროტი და ვერ შემძლებულ იყო განშორებდა კარს ეკლესიისას¹: კიდევ ქვევით: და ეკლესია ჟუარის ჰატიოსნის და სიონი ტფაღისის გაესრულნეს ადარნასე ქართლის მთავრის², და დასასრულ: და მან [სტეფანოზ II] მოადგინნა ზღუდენი ეკლესიასა ჟუარის ჰატიოსნისას და აღაშენა დარბაზი; და დაუწერა უოველთა კრება ჰარასკეეთა; და მუნ შეკრბენ უოველნი ეპისკოპოსნი და მღუდელნი მის არისანი კათალიკოსს თანა წინაშე ჰატიოსნისა ჟუარისა; ადიდინ ჰარასკევი, ვითარცა დიდი ჰარასკევი³. აქ ჩვენ თვით თარიღების შეცვლასთან გვაქვს საქმე. **ჯ უ ა ნ შ ე რ** **ჯ უ ა ნ შ ე რ ი ა ნ ი** მოგვითხრობს, რომ ტაძრის შენობა ადარნასემ დაამთავრა, ხოლო მისმა შვილმა სტეფანოზმა ზღუდენები მოადგა მას და საცხოვრებელი დარბაზი ააშენაო⁴. რაც ახლა ტაძრის გალავანში საცხოვრებელი ბინების ნაშთებია დარჩენილი, სრულიად არ ამართლებს ამ ცნობას, თუ რომ დარბაზს მისი ჩვეულებრივი მნიშვნელობით გავიგებთ.

ამ რიგად უძველეს ქრონიკებში აღნიშნულია, რომ შენობა დაამთავრა სტეფანოზ მეორემ, ადარნასეს შვილმა, ხოლო **ჯ უ ა ნ შ ე რ** **ჯ უ ა ნ შ ე რ ი ა ნ ი** ამას თვით ადარნასეს მიაწერს. ეს გასაგებიც არის, თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ მისი აზრით ეს ცნობა ერთსა და იმავე ტაძარს ეხება: სტეფანოზს რომ დაემთავრებინა ტაძრის აშენება და არა ადარნასეს, გამოვიდოდა, რომ ტაძარი თითქმის მთელი საუკუნე შენდებოდა.

როგორც უკვე ვთქვით, **ე. თაყაიშვილი** მაცისე გაიგო ქრონიკების ცნობები, თითქოს ის ერთ ტაძარს ეხებოდეს. გუარამის შვილის სტეფანოზის შესახებ მოყვანილ ცნობაში მან იქმნა- (ქართლის მოქცევაში) და აშენებდეს-იც (სუმბატის ქრონიკაში) ერთნაირად გადათარ-

¹⁾ შშ დღდღის ქართლ. ცხოვ., 194¹⁻²=ბროსეს გამ., გვ. 165-166=ზ. ქიკ. გამ., 237=HdlG., I, 224.

²⁾ შშ დღდღ. ქართლ. ცხ., 196¹¹⁻¹³=მ. ბროსეს გამ., გვ. 169=ზ. ქიკ. გამ., 242=HdlG., I, 231.

³⁾ შშ დღდღ. ქ. ცხ., 197⁶⁻¹¹=ბროსეს გამ., 169=ზ. ქიკინ. გამ., 243=HdlG., I, 232.

⁴⁾ ეგრეთ წოდებულ Chronique arménienne-ში ამ ადგილას ზოგი რამ გამოტოვებულია. გამოტოვებულია სხვათა შორის ცნობები ჯვრის ტაძრებზე; მოხსენებულია მხოლოდ დღესასწაულების დაწესება (Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, par M. Brosset, S.-Petersbourg 1851, p. 46-47).

გმნა—продолжалъ постройку¹. ნამყო უსრული კი, ავტორებს რომლებს ნახმარი, რასაკვირველია, მხოლოდ მოქმედების ხანგრძლივობას აღნიშნავს. თუ ჩვენ ანგარიშს გაუწევთ იმას, თუ რას იძლევა რეალურად ძეგლი, ჩვენ უნდა აღვიაროთ, რომ ქრონიკების ცნობათა ასეთი გაგება სინამდვილეს არ შეეფერება და ამიტომ უკუგდებულ უნდა იქნეს. გუარამმა ააგო მცირე ტაძარი, ხოლო ძლიერმა კულტურულმა დაწინაურებამ აიძულა მისი შვილი, ხელი მიეყო ახალის ვაკილებით უფრო დიდი შენობის აგებისათვის². ასეთი საქმის დაწყებას აიძულებდა სტეფანოზს მისი პირადი ცხოვრება³, რომელზედაც მოთხრობილია წმ. შიოს «მგრვე სასწაულში»⁴. ამ მოთხრობით სტეფანოზი თავდაპირველად ეკლესიას ფრად ძვინს უყოფდა⁵. ხოლო მასზე მოწვეული სასჯელის შემდეგ იგი დიდ სინანულს მიეცა და დიდად მორწმუნე ქრისტიანე შეიქმნა. იგი სინანულით მივიდა წმ. შიოს მონასტერში და აქ განიკურნა. და მასვე ჟამს დასწერა ჰროანტაგი და დამტკიცა კელითა თვისითა და წარსცა ეოველსა შინა ქუჭუნასსა ჭათლისსა, რათა ეოველნა ეკლესიასა განათავისუფლენ მძღაერებისაგან და ხარკის მიცემისა. ესრეთ ამეურთავანცა იყო სტეფანოზ კეთილის ეოფად ეკლესიათა და ჰატევისა ჰერობად ენისკობითა, მღუდელთა და მონაზონთა და ამხნა ფრადი აშენა ეკლესიასა ზედა ეურასსა, ეგრეთვე ცალმხნ მისმან ფრადი საფასე მანისკა წარსაკეპელად მონასტერსა მამისა შიოსისა⁶.

ამ რიგად შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ მცხეთის ჯვარის მცირე ტაძრის აგება უნდა მიეწეროს საქართველოში მე-VI საუკუნეში ახლად აღორძინებული სახელმწიფოებრივობის ერთ-ერთ პირველ წარმომად-

¹ Е. С. Такайшвили, Источники грузинских летописей. Три хроники (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. XXVIII), Тифлиси 1900, стр. 44, 124.—აღ. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ შ ა კ ი გაღათარგმნა: и построилъ онъ церковь въ честь св. Креста (Источники по введению христіанства въ Грузіи, с. 2, прим. 2—отд. отт. изъ Древностей Восточныхъ Московск. Археол. Общества, т. I, вып. 3, Москва 1893).

² ამის საბუნდოვანოდ მე აღვნიშნავ ქ. ანისის ზღუდეების მოდგმას აშოტისა და შემდეგ მისი მემკვიდრის სუმბატის მიერ.

³ საქართველოს სამოთხე, შეკრებილი გ. საბინინის მიერ, პეტერბურლი 1882 წ., გვ. 256-258, გადმობეჭდილია თ. ყორღანისას ქრონიკებში (I, 59-61).

⁴ საქ. სამ., 256³⁰.

⁵ საქ. სამ., 258¹³⁻¹⁴.

გენელთაგანს. ახლა მხოლოდ შევეცდებით უფრო ზედმიწევნით აღვწეროთ ზღვრით დრო, როდესაც ეს უნდა მომხდარიყო.

გამაჩნინილი ქართველი მეცნიერის, ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ პირველად შემუშავებული ქრონოლოგიით ზემოთ ხსენებული პირები მთავრობდნენ: გუარამი—575-600 წწ., სტეფანოზ I—600-619 წწ., ადარნერსე—619-639 წწ., სტეფანოზ II—639-663 წწ.¹ ხოლო ქართული ნუმიზმატიკისა და სხვა წყაროების საშუალებით შეიძლება ვახუშტის გამოკვლევებში არსებითი დამატებისა და შესწორების შეტანა².

პირველ ყოვლისა ჩვენ შევჩერდებით ნუმიზმატიკურ ცნობებზე, რომელთა საშუალებითაც შეიძლება სტეფანოზ I-ის მთავრობის თარიღის შესწორება. შემდეგ კი მივმართავთ წერილობით წყაროებს.

სასანურ-ქართული უძველესი ფულები, სადაც ჰოროზმუდ IV-ის (579—590 წწ.) სურათის ზემოთ არსიაზე ქართული მონოგრამებია, ეკუთნის მისი მეფობის მეშვიდე წელს, ე. ი. 585—586 წწ.³; ამის შემდეგ გვხვდება ანონიმური ფულები მერვე წლის თარიღით ან კიდევ ისეთები, რომელთა თარიღიც გაურკვეველია და რომლებზედაც ემბლემად ჯვარია გამოსახული⁴. ამათ მოჰყვება ფულები, სადაც აგრეთვე

¹) ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, განმარტებული დ. ზ. ბაქრაძის მიერ, ნაწ. I, ტფ. 1885, გვ. IV და 106-114.

²) ნუმიზმატიკური ცნობების მნიშვნელობას ყურადღება მიაქცია ი. ბარტოლომე (Lettres numismatiques et archéologiques, relatifs à la Transcaucasie, SPbg. 1859, p. 47 et 14), რომელიც სცდილობდა რაც შეიძლება ზედმიწევნით გამოერკვია სასანურ-ქართული ფულების ქრონოლოგია (I. c. 92). მას მოჰყავს ერთი მხრით დეტალი, რომელიც ადასტურებს, რომ სასანურ-ქართული ფულები მოჭრილი უნდა იყოს აღნიშნული წლის ნამდვილ სასანურებთან ერთად (I. c., p. 98, 13, 91, 96), ხოლო მეორეს მხრით მაგალითები მოჰყავს იმ შემთხვევისათვის, როდესაც ფულებზე დაგვიანებული თარიღია (pp. 14, 75-77, 97, 100). ე. ჰაზომოგმაძე (Монеты Грузии, I, СПб. 1910, стр. 28-29, отд. отг. изв. Зап. Нумизм. отд. И. Рус. Арх. Общ., томъ I, вып. IV) შეიტანა მხოლოდ ერთი ცვლილება ადარნერსეს გამთავრების თარიღში სტეფანოზის შემდეგ (619 წლის მაგიერ 626 წელი); დანარჩენი კი ყველაფერი უცვლელად დატოვა.

³) Е. А. Пахомовъ, I. c., стр. 16-19 и табл. I, №№ 8-13.

⁴) I. c., стр. 25-27 и табл. I, №№ 14-16.

ტორის მფარველობის ქვეშ იყო¹, ჩვენთვის ცხადი იქნება, რომ სტეფანოსმა გაქრა სტეფანოსის მეორე ტიპის ფულეებზე ფაქლათური წარწერები. აგრეთვე ადვილი ასახსნელია ისიც, რომ მალე სრულიად შეჩერდა საკუთარი ფულის მოჭრა, სახელდობრ იმპერატორ ირაკლის ლაშქრობის დროიდან, როდესაც ივერიას აუარებელი ბიზანტიური ვერცხლის ფული მოაწყდა (ამ ფულეებზედაც ჯვარი იყო გამოხატული)². ფულეების სახე ამ გვარად ჩვენ ნათლად გვიჩვენებს ქართველ მთავართა ქრისტიანულ პოლიტიკას, რომელიც წამოყენებული იყო მათ მიერ სპარსული ცეცხლთაყვანისმცემლობის წინააღმდეგ.

ამ რიგაღ ნუმიზმატიკური ცნობები გვაძლავს ჩვენ მთელი ათი წლით გადავსწიოთ მე-VI საუკუნის ბოლოში სტეფანოს I-ის მთავრობის დრო. და ჯ უ ა ნ შ ე რ ჯ უ ა ნ შ ე რ ი ა ნ ი ს მოთხრობაც ხომ ამას ამტკიცებს: მავრიკის დამხობა და ფოკასა და ქასრეს (ხუასროს) ომი 604 წლისა ისეა იქ მოთხრობილი, რომ მათ სტეფანოს I-ის მთავრობის დასაწყისში არ უნდა ჰქონოდა ადგილი³.

¹) ივ. ჯავახიშვილი, ქართველ ერის ისტორია, I², გვ. 214-215.

²) Bartholomaei, l. c., pp. 48-49, 63-64, 88, 91; Пахомовъ, l. c., стр. 30.

³) მარიამ დედ. ქ. ცხ., 193; HdIG., p. 224-225.

თ. გორდანიას იხსენიებს ამას გარდა 590 წლის მახლობლად სტეფანეს, რომელიც მისი აზრით შეიძლება სტეფანოსი იყოს (ქრონ., I, 62-64, მე-130 შენიშვნაში; შეად. აგრეთვე შენ. მე-124, გვ. 57). ამ სტეფანეს მეგობრული კავშირი აქვს იმპერატორ მავრიკისთან. ცნობა ამოღებულია გულანდუბტის ცხორებიდან, რომელიც დაიღუპა სპარსეთის ხუასრო მეფისაზე [532-579] და ორმაზდ მეფისაზე (579-590), სახელდობრ ბერძენთა მეფობას კონსტანტინეპოლის დროთა-შესურასა მავრიკისს წყდს მკვნიეს (590-591 წ.) (ქრონ., I, 62). ამ მოხაზვებულისა, რომ ლოკოკილა ხუასრო II (ბაჰრამ ჩუბინის აჯანყების დროს 590 წელს) იმპერატორმა მავრიკიმ დაიღა დაასაჩუქრა სტეფანეს მაკრ ხენაკად მისა სუფუღოას კაცისა, კაცისა დაჯუღუღასა და პატარხანისა, რომელითუ სტეფანოს იქნა წმადისა მას მწამისა (ქრონ. და სხ., I, გვ. 64 და 57). ცხორება დატულია ტფილისის საეკლესიო მუზეუმის № 95 დიდ კრებულში, რომელსაც მე-X საუკუნეს მიკუთნებენ: О. Жорданія, Описание рукописей тифлисского церковного музея, I, Тифлисъ 1903, стр. 96, 107; წამება წმიდისა შუშანიკისი, ს. რ. გორგაძის რედაქტორობით, ქუთაისი 1917 წ., გვ. 39, Monumenta Hagiographica Georgica,

თუ რა დრომდე მთავრობდა სტეფანოზი, ეს შეგვიძლია განვსაზღვროთ რიშოთ 607 წლის იმ მიწერ-მოწერით, საქართველოსა და სომხეთის საეკლესიო განყოფას რომ უძღოდა წინ, კერძოდ გურგანის მარზაპანის სუმბატის და ივერიის კათალიკოზის კირიონის წერილებით¹. ამ მიწერ-მოწერაში მოხსენებულია მთავარი ატრნერსეჰ, ესე იგი აღრნერსე, რომელიც ორსავე უძველეს ქრონიკაში იხსენიება და ერთ-ერთ რელიეფზედაც არის მოყვანილი, როგორც მცხეთის ჯვარის დიდი ტაძრის აღმშენებელი. თუმცა იქვე სხვა-და-სხვა კომბინაციებით საქართველოს სხვა ფეოდალებიც არიან მოხსენებული, მაგრამ აღრნერსე—ატრნერსეჰ ყველგან პირველ რიგში იხსენიება².

ამ გვარად თუ ჩვენ ასე ვთქვათ საბუთი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ 604—607 წლებს შუა სტეფანოზ I-ის შემდეგ აღრნერსეჰ მიიღო მთავრობა, მაშინ ჩვენი უძველეს ქრონიკების ცნობები იმის შესახებ, რომ ირაკლი იმპერატორის ლაშქრობის დროს სპარსეთში, ესე იგი ოციან წლების განმავლობაში, საქართველოს მთავრად სტეფანოზი იყო, სტეფანოზ II-ს უნდა მივაკუთნოთ. ცნობების ასეთი, ერთი შეხედვით შემთხვევითი, გადატანა უკვე შემჩნეულია უძველეს ქრონიკებში³. თუ მივიღებთ ამ შესწორებას სტეფანოზ II-ის გამთავრებისათვის, იმ შემთხვევაში ოცი წლით წინ უნდა იქმნეს გადაწეული ვ ა ხ უ შ ტ ი ს თ ა რ ი ლ ი. ამასთან ერთად ალბათ მისი მთავრობის დასრულების თარიღიც

pars I. Keimena, t. I. Sumptibus R. Acad. Sc. edidit Prof. C. Kekelidze, Tiflis 1918, p. XXXIV.

¹) *ჟიქრე ქიქრე. ზიქრე* 1901, გვ. 133, 138, 168, 170, 174 და უხტ ა ნ ე ს ი, *ჟაიმილქან რაძანშან ლრეე ზ ჯაიე, ლაღარჯაყათ* 1871, გვ. 93, 95, 101-102, ან ფრანგული თარგმანი M. Brosset, SPbg. 1871, pp. 332, 333, 337. შეად. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქ. ერის ისტ., I², 215.

²) საჭიროდ ვრაცხ აღვნიშნო, რომ უკვე ნ. აკინიანმა ნუმისმატიკური ფაქტების მიხედვით დასკვნა გამოიტანა, რომ გუარამის მთავრობა გათავებულია 586 წ. (*სერსის ასტრხანს, ზიქრის ლაქიქი ლრეე, აღღაქან მათხნაღარან*, 40, *ქიხნაა* 1910, ქ. 29). სტეფანოზის მთავრობის წლებად იგი 586—599/600 წლებს ასახელებს; მისი შემკვიდრე იყო აღრნერსე (I. c., p. 30). —მეცნიერი მხითარისტის შრომიდან ამ ციტატების მოწოდებით ვალი დამლო ყოველთვის თვაზიანმა ლეონ მელიქსეთბეგმა.

³) შეად. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ისტორიის მეთოდები და სხ., I, გვ. 7, 41, 42 (შუშანიკის შესახებ, ცამეტ ასუიელ მამათა შესახებ).

ქართული

გადაიწევა¹. აღრნერსეს მთავრობა კი შედარებით ხანმოკლე მართობის სრულიად არ ეწინააღმდეგება მემკვიდრეთა ცნობებს.

ჩვენ იძულებული ვიყავით ასეთი ექსკურსი მოგვეხდინა ქრონოლოგიაში, რათა რაც შეიძლებოდა უფრო გარკვეული ცნობები მიგვეღო სტეფანოზ I-ისა, აღრნერსესა და უმთავრესად გუარამის შესახებ. ქრონიკა მოქცევაჲ ქართლისაჲ მეტად ცოტა ცნობებს გვაძლევს სახელმწიფო წყობილების შინაგანი ცვლილებისა და მისი შექმნის პროცესის შესახებ. ვითარცა შეფობაჲ [ქართლისაჲ] დაქსრულა, ქართლს შინა სპარსნი განძლიერდეს და ჰქრეთი და სომხითი დაიპურეს; ხოლო ქართლი უმეტესად დაიპურეს და კავკასიონთა შევიდეს და კარნი ოგსეთისანი აიგეს². მაშინ სპარსნი უფლებდეს ქართლსა და სომხითსა და სიფიანთსა და გუას-პორაგანსა. და ნულადრს³ შეკრბა ქართლი და ერისთავ განაჩინეს გურამ დიდი; ესე იყო პირველი ერისთავი. და მერმე გურამაღატადდა იყო⁴. ამ რიგად მოქცევაჲ ქართლისაჲ-ც აღნიშნავს, რომ ქართლი მალე ფეხზე ვერ წამოდგარა, რომ საკუთარი ორგანიზაციის მოწყობას შესდგომოდა. მართალია ამაზე ქრონიკაში მეტად ცოტაა ნათქვამი, მაგრამ მიინც რჩება ძლიერი შთაბეჭდილება, რომ პირველი ერისთავის გუარამის პიროვნებამ ითამაშა ამ საქმეში არა მცირე როლი; ტყუილად კი არ მიიღო მან მეტი სახელი დიდისა და როგორც განსაკუთრებული ჯილდო ბიზანტიის მხრივ მოხსენებულია, რომ მას მიცემული ჰქონდა წოდება კურაპალატისა. და მართლაც თუ 523 წელს (ყოველ შემთხვევაში 532 წელს უკვე საბოლოოდ)⁵ დაქსრულა შეფობაჲ ქართლისაჲ, ჯერ კიდევ 15-20 წლის შემდეგ სპარსელების ბატონობა შეოზღუდველი იყო, რაც ჩანს ვესტათი მცხეთელის ცხოვრების ავტორის შენიშენიდან, რომ 540-545 წელს ეფელისა კაცისა ქართლისა შას [ტფილისში მყოფ ქართლისა მარზაპანს] კელეწიფების სიკუდილი და ცხოვრება⁶. და უცებ ამის

¹) ამ შემთხვევაში დიდი მანძილი იქნება სტეფანოზ II-ის გარდაცვალებიდან 688—9 წლამდე, როდესაც ქართლის მთავრად უკვე ნერსე იყო (ივ. ჯ. ა. ვახიშვილი, ქართველ ერის ისტორია, II, 349), იმ ოთხი მთავრისათვის, რომელთაც ამ დროს ასახელებენ (Опис. II, 726-727 და მშ. დ. დ. ქართლ. ცხ., გვ. 342).

²) Опис. II, 723 (ქელიშ. ხელთნაწერი).

³) Опис. II, 724 (ქელიშ. ხელთნაწერი).

⁴) ივ. ჯ. ა. ვახიშვილი, ქართველ ერის ისტორია, I², 196.

⁵) ს.ქ. სამ., გვ. 314 და Dschawachoff, Das Martyrium des hl. Eustatius von Mzchetha (Sitzungsberichte der kgl. preuss. Ak. d. Wiss., XXXVIII,

შემდეგ შექმნილ იქმნა საკუთარი ეროვნული სახელმწიფო. ხელმძღვანელობა, პირველში გინდ დამოკიდებული სპარსეთისაგან. მასვე — გამარჯვებებს უნდა მიეწეროს ალბათ საკუთარი ფულის უქონლობა მაშინ; იგი ჩნდება ბევრით გვიან მოწესრიგებული ეროვნული ხელისუფლების შექმნის შემდეგ.

დიდი ერისთავი გუარამი, რომელმაც პირველმა ჩაუყარა საძირკველი ამ ახალ სახელმწიფო წყობილებას, მთავრობდა 586 წლამდე, რადგან სწორედ 586—6 და 586—7 წლებია აღნიშნული მონოგრამებ ქვეშ ანუ მხოლოდ ჯვრის ემბლემით სასანაანთ დროის ქართულ ფულებზე, რომელნიც წარმოადგენენ ერთად ერთს მაჩვენებელს იმ წლებში მყოფ მთავრებისა და რომელნიც გვიჩვენებენ, რომ მაშინ გუარამი აღარა მთავრობდა. მისი მთავრობის დასაწყისი კი უნდა ვაკუთვნოთ 545 წლის შემდეგ დროსა.

ასე რომ ვახუშტის თარიღები ჩვენ შეგვიძლია შევცვალოთ ანაირად: პირველი ერისთავი გუარამ დიდი კურაპალატი მთავრობდა 545 და 586 წლებს შუა. 590 წელში მთავრობდა უკვე სტეფანოზ I. 604 და 607 წლებს შუა იგი შეცვალა აღრნერსემ, ხოლო ეს შეცვალა დაახლოებით 620 წელს სტეფანოზ II.

ტექსტების ანალიზმა გვიჩვენა, რომ ნაწილი ცნობებისა მცხეთის ჯვართან საეკლესიო შენობათა აგების დროზე შეეხება პატარა ეკლესიას, ხოლო მეორე ნაწილი დიდ ეკლესიას. ინაე ხნის თითოეული მთავრის ქრონოლოგიის ცნობათა განხილვამ მოგვცა ნება დაგვედგინა ის დრო, როდესაც მთავრობდა გუარამი, რომელმაც ააშენა მცხეთის ჯვრის პატარა ეკლესია. ეს შენობა აგებულია დაახლოებით მე-VI საუკუნის შუაში, სახელდობრ 545 და 586 წლებს შუა. თვით აგება მისი დაკავშირებულია ახალ სახელმწიფო წყობილებასთან, რომელიც

1901), S. 878 (Kap. V). დამახასიათებელია, რომ მცხეთის მეციხოვნეთა უფროსმა თავის თავი ვერცნა უფლებამოსილად, რომ საქმე გაერჩია.

¹⁾ თუ აქ ერთმანეთში არ არის არეული გუარამისა და გურგენის სახელები (უკანასკნელი სახელი მონოგრამაში). ასე არის არეული სახელები «მოქცევაჲ ქართლისაჲ» ში, V გუარამისა შატბერდის ხელთნაწერში, რასაც ქელიშის ხელთნაწერში უდრის გურგენი. ასევეა სუმბატის ქრონიკაშიც (Опис. II, 727 და მმ დღმ., 342).

ჯერ კიდევ ეწყობოდა. ეს სავსებით გამოიხატა, როგორც მათთვის თვით შენობის ხასიათშია. მთელი გარეგანი პოლიტიკა ამ ახალი სახელმწიფო ხელისუფლებისა გამოიხატება ქრისტიანული კულტურის ბრძოლაში ცეცხლთაყვანისმცემლობასთან, რომლის განსახიერებასაც კერძოდ სპარსეთი წარმოადგენდა. ქრისტიანობის შეჯიბრება ცეცხლთაყვანისმცემლობასთან და მათი მეტოქეობა აერთიანებდა საქართველოს არა მარტო სომხეთთან, არამედ ბიზანტიასთანაც და ექვს გარეშეა ამით იყო გამოწვეული ისიც, რომ ქართველი მთავრები ითვისებდნენ ბიზანტიურ საპატიო ტიტულს. ფულის მოჭრის საქმეც უმჯობესდება და აქ მთავრები თან-და-თან თავისუფლებიან სპარსეთისაგან, თუმცა პირველ ხანებში ფულს სპარსული სახისას სჭრიდნენ და ამაში სპარსეთის მეფესაც ემორჩილებოდნენ. ამავე თვალსაზრისით უნდა შევხედოთ ჩვენ საეკლესიო აღმშენებლობას. ეგვიპტის მცხეთელის ცხოვრებიდან ჩვენ ვიცით, რომ 544—5 წელს მცხეთის ჯვრის არც ერთი ტაძარი არ არსებობდა, ხოლო ორმოცდაათიოდე წლის შემდეგ კი იქ აღმართული იყო მცხეთის ჯვრის მცირე ტაძარი, და დიდი ტაძრის აშენებაც დაწყებულია: ჩვენ ხომ უკვე გამოვარკვეით, რომ ყოველ შემთხვევაში 590 წ. ივერიის მთავრად სტეფანოზ I იყო. მისი ტაძარი წარმოადგენდა დიად შენობას, რომლის აგება გრძელდებოდა ათ წელზე მეტს (604—607 წლებს შუა ის ჯერ კიდევ არ იყო დამთავრებული). სხვა სიტყვით, მხოლოდ ნახევარი საუკუნის შემდეგ დასრულდა პროცესი ახალი სახელმწიფო წყობილების შექმნისა და ეროვნული კულტურის თვითაღმოჩენისა და გამოაშკარავებისა¹. და სწორედ მცხეთის ჯვრის დიდი საყდარი არის უმაღლესი და უაღრესად დამთავრებული გამოხატულება მხატვრის შემოქმედებისა იმ ხანაში ხუროთმოძღვრების დარგში. იგი გვიჩვენებს შემოქმედებითი საქმის სისრულესა და გარკვეულობას, რაც ამტკიცებს, თუ რა მაღალი და დამთავრებული მონაპოვრისათვის მიუღწევია მას. სულ სხვაა მცირე საყდრის აგებულების საქმე, იმ საყდრისა, რომელიც რაღაც ორმოცდაათიოდე წლის წინად იყო აშენებული

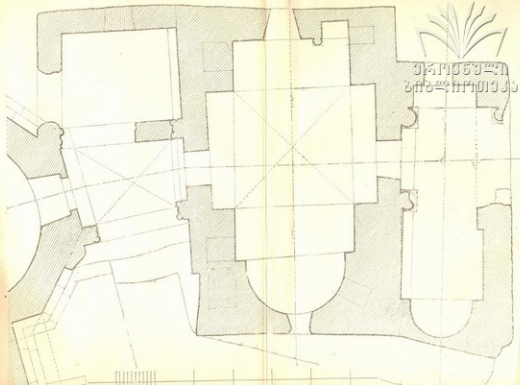
¹) მის ძველს წარმოადგენს სწორედ მცხეთის ჯვრის დიდი ტაძარი, რომელიც არის იმ ხანის მხატვრულ შემოქმედების ტიპური და დამახასიათებელი ნაწარმოები, რომლის განხილვა შეადგენს უმთავრეს საგანს ჩვენ მიერ დამუშავებულ მონოგრაფიულ გამოკვლევისას ამ ტიპის ჯვარ-გუმბათიან ტაძრების შესახებ.

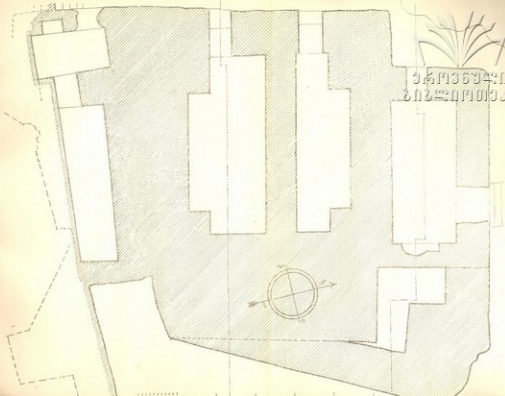

და რომელიც დაწერილებით არის განხილული ამ შრომაში. ეს ტაძარი მცხეთის პატიოსანი ჯვრისა არის გარდამავალი ხანის შენობა, სადაც აგებულების ელემენტები და სადგკორაცო მოტივები უფრო ძველი განვითარების ხანისა გამოყენებულია ახლად წარმოშობილ ელემენტებთანა და მოტივებთან ერთად. ხუროთმოძღვარი სწორედ ძიებაში ყოფილა; კულტურის აყვავებასა და გაშლას მისთვისაც მოუთხოვია არქიტექტურული ფორმების დამოუკიდებლად განვითარება და ისიც ცდილა ეს მოთხოვნილება სათანადოდ შეესრულებინა, მაგრამ ის კიდევ ვერ ყოფილა იმდენად მომხალებული, რომ არქიტექტურულად დასრულებული და დამთავრებული რამ შეექმნა. მხოლოდ ასე თუ შეგვიძლია ამ შენობის თავისებურებათა გაგება, როდესაც მათ დიდი ტაძრის თავისებურებასთან ვადარებთ.

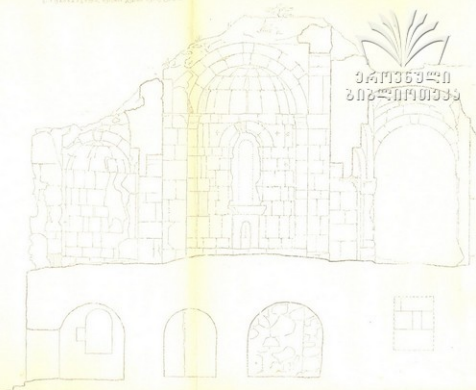

Handwritten text in a non-Latin script, likely Georgian, located below the library stamp. The text is arranged in two lines.

ՅԵՐԱՅԱՅԱՆ
ՆՈՅՆՈՒՄՆԵՐ

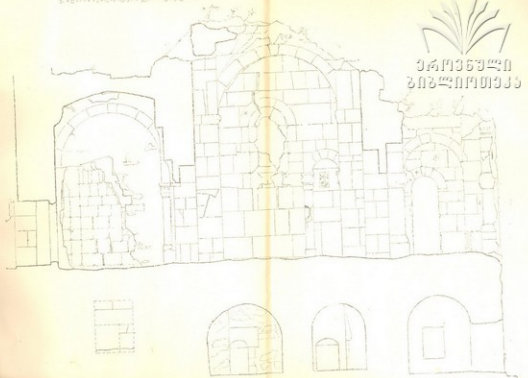

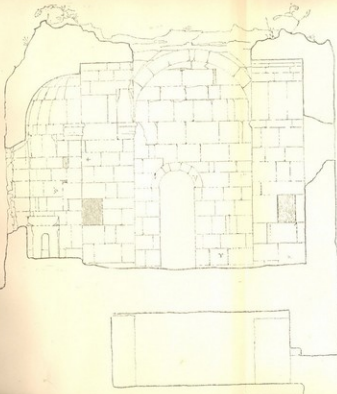
საქართველოს
სოციალისტური
რესპუბლიკის
მეცნიერებათა
აკადემიის
გეოგრაფიის
ინსტიტუტი

ს. მჭედიაშვილი, ნეკრესის კლასიკური ძეგლი.

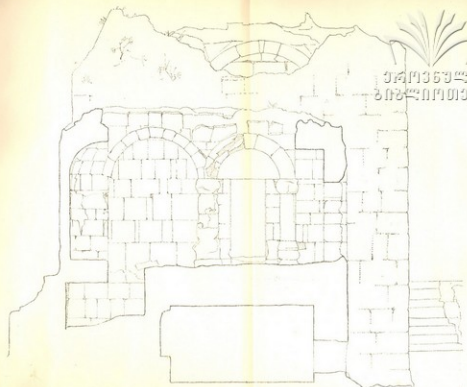

ქართული
ბიბლიოთეკა

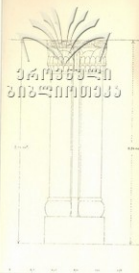
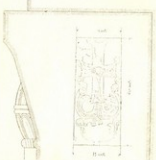
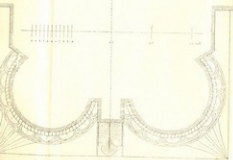
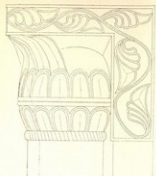
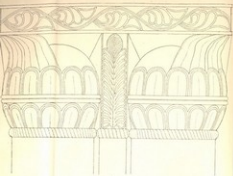

ეროვნული
 ბიბლიოთეკა

ქართული
ბიბლიოთეკა

დემურანი 1915 წ.
F. G. G. G.
for
Py...

F 98.767

ქართული
ზღვლიროთეკა